

KAZAK YAZI DİLİNDE ÖN SESTE ÖTÜMLÜLEŞME HADİSESİ

Senbek UTEBEKOV*

Öz: Makalede Kazak Türkçesinin yazı dilinde görülen ön seste ötümlüleşme hadisesiyle ilgili örnekler ele alınmaktadır. Oğuz lehçelerinin karakteristik özelliği olarak bilinen bu hadisenin Kazak Türkçesindeki gelişimini tespit etmek üzere /t/, /d/, /k/ ~ /k̥/, /g/ ~ /g̊/ seslerinin Türkçedeki özellikleri ve bu seslerle ilgili ses olayları incelenmektedir. Bu konu üzerinde ortaya atılan görüşler analiz edilerek Türkçenin diğer lehçelerindeki ötümlüleşme olayları ve örneklerinden de bahsedilmektedir. Özellikle Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiye göre XI. yüzyılda da karşımıza çıkan /t-/ > /d-/ değişiminin Kazak Türkçesinde daha da gelişerek hem Türkçe kökenli (bu esnada bazı bilim insanlarınca alıntı olduğu iddia edilen bazı kelimelerin kökenleri üzerinde tespitler yapılmıştır) hem de ödünç (dabıl < taḃıl, dilda ~ dildā < tille, dām < ta'ām, dāme < ṭama', dāret < ṭahāret, dāt < ṭāḳat vb.) kelimelerde görüldüğü vurgulanmaktadır. Oğuz lehçeleri ve ağızlarındaki ötümlüleşme hadiseleriyle ilgili örneklerle karşılaştırılmış ve Kazak Türkçesinde düzensiz olan bu ses hadisesinin birçok örnekte asli uzunluktan kaynaklandığı kanaatine varılmıştır (de- < tī-, delbe < tilbe, dambal < tōn, dolı < tōl-, döñ < tōñ, gözel < kōzel vb.). /k-/ > /g-/ , /k̥-/ > /g̊-/ değişimiyle ilgili örneklerin bazıları diğer lehçelerden edebî eserlere geçmiş olabileceğini bazılarında da enklitik bir yapı olarak önünde gelen kelimeyle uyum sağlamak üzere ötümlüleşen edatlar olduğunu tespit etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi, Kazak yazı dili, Kazak ağızları, Ön seste ötümlüleşme, Enklitik yapı

Araştırma Makalesi / Künye: Utebekov, S. "Kazak Yazı Dilinde Ön Seste Ötümlüleşme Hadisesi". Türkoloji, 125 (Mart 2026), s. 23-56.

* Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü, e-mail: senuteb@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3557-6758

THE PHENOMENON OF VOCALIZATION IN THE FRONT SOUND IN THE KAZAKH WRITTEN LANGUAGE

Abstract: This article discusses examples of the vocalization of the front sound in the written language of Kazakh Turkish. In order to determine the development of this phenomenon, which is known as a characteristic feature of Oghuz dialects, in Kazakh Turkish, the characteristics of /t/, /d/, /k/ ~ /q/, /g/ ~ /ğ/ sounds in Turkish and the phonetic events related to these sounds are examined. The opinions put forward on this subject are analyzed and voicing events and examples in other dialects of Turkish are also mentioned. Based particularly on the information provided by Mahmud al-Kashgari, it is emphasized that the /t-/ > /d-/ change—attested as early as the eleventh century and encountered more frequently in the nineteenth century—continued to develop in Kazakh Turkish. This change is observed both in words of Turkic origin (although some scholars have identified certain items previously regarded as borrowings as native) and in loanwords, such as dabil < tabl, dilda ~ dildä < tille, däm < ta'ām, dāme < tama', dāret < tahāret, and dāt < tākat. It has been compared with examples of voicing phenomena in Oghuz dialects and dialects, and it has been concluded that this irregular sound phenomenon in Kazakh Turkish is due to the primary length in many examples (de- < tī-, delbe < tilbe, dambal < tōn, dolı < töl-, döñ < tōñ, gözel < közel etc.). He determined that some examples of the /k-/ > /g-/ and /q-/ > /ğ-/ changes may have been transferred into the literary language from other dialects, while others involve enclitic particles whose initial consonants are voiced in order to harmonize phonologically with the preceding word.

Keywords: Kazakh Turkish, Kazakh written language, Kazakh dialects, Front vowel voicing, Enclitic structure

Giriş

XIII. yüzyıldan itibaren Orta Asya ve Rusya coğrafyasında yaşayan Türklerin ortak yazı dili olan Çağatay Türkçesinin Klasik sonrası (XVI-XX. yy. başı) metinlerinde yazar ve şairin yaşadığı toprak ve ortamına göre çeşitli lehçelerin karakteristik özelliklerini yansıtan bazı dil unsurlarının kullanılmaya başladığı görülmektedir. XVIII-XIX. yüzyıllarda Rusların işgali ve çeşitli siyasi girişimlerinin sonrasında bu yazı dili daha da zayıflayıp çöküşe doğru yüz tutmuştur.

Karluk, Kıpçak ve Oğuz gruplarına mensup olan Türk lehçeleri ayrı ayrı kendi yazı dillerini oluşturma yoluna gittiği bu dönemde Kıpçakçanın bir lehçesi olan Kazak Türkçesi de kendine has özelliklerini yazıya aktarmaya başlamıştır. Daha önceki dönemlerde de sadece ‘diyalekt’ seviyesinde kalmayıp sözlü edebiyatının sayesinde çok gelişen Kazak Türkçesi, XIX. yüzyılın II. yarısında Abay Kunanbayulı, Ibray Altınсарın gibi yazarların eserleriyle yeni bir döneme ayak basmıştır.

G. Qaliev ve A. Bolganbaev’in kaanatince “Kazak halkının bir milletin ve yerli halklara mahsus dilinin bir millet dili olarak oluşumu, XX. yüzyılda, Sovyetler Birliği döneminde gerçekleşmiştir”. Bu dönemde millet olarak gelişmenin en önemli faktörlerinden coğrafi birlik, dil birliği, kültür birliği gibi faaliyetlere paralel olarak ekonomik birlik de ilerledi. Bunlarla birlikte millî basın, millî eğitim sistemi, çeşitli dallara bağlı olarak bilimsel araştırmalar da millî yönde gelişti (2006, s. 13). Buradan da anlaşılacağı üzere bu faaliyetler, Kazak Türkçesinin daha da gelişmesine zemin hazırlamış oldu. Fakat Ekim devrimine kadar Kazak Türkçesi, sözlü halk edebiyatında geniş bir kullanım alanına sahip olmasına rağmen basın ve devlet işleri Rusça ve Çağatayca yürütölmekteydi. Bazı kaynaklara göre bu dönemde Rusçanın tesiri daha üstün olmuştur. Çağatayca sadece bazı dar çaplı meselerle ilgili belgeler, yerel yöneticilerin ve Rus Çarı’nın tayin ettiği görevlilerin kendi aralarında yazıştığı mektuplar ve bazı sanatçıların eserlerinde kullanılırdı (Qaliev ve Bolğanbaev, 2006, s. 29). Bazı araştırmacılar ise bu dönemdeki Kazakların yazı dilinde kullandığı dilin temiz bir Çağatay Türkçesi olmadığını, Çağatay, Tatar yazı dillerinin ve Kazak Türkçesine ait dil unsurlarına sahip karışık bir dil olduğunu savunmaktadır. Hatta S. E. Malov gibi bazı dilciler, Kazakların XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında kullandıkları bu dilde ‘jargon’ niteliği olduğunu dile getirmektedir (1941, s. 99).

1920’de Kazak Özerk Devleti’nin I. Kurultay oturumunda, Sovyetler Birliği’nde yaşayan bütün halklar gibi Kazak Türkçesi de okul ve kurumlarda ana dil olarak kullanılma hakkı kazandı. 1924’te Rusçayla birlikte resmî olarak Kazakistan’ın devlet dili kabul edilirken 1938 ve 1978’deki Kanunlarda Kazak Türkçesinin statüsüyle ilgili hiçbir şey yazılmadı. Buna rağmen hazırlığı XIX. yüzyılda başlayıp 1940’de resmî bir şekilde kabul edilen Kiril esaslı Kazak alfabesinin sistemleştirilmesi yanında Kazak edebiyatı ve dilinin iyice gelişmiş olduğunu vurgulayabiliriz. Abay, Ibray, Şokan başta olmak üzere Kazak edebiyatına damga vuran Ahmet Baytursınuılı, Mağjan Jumabayulı, Beyimbet Maylin, Saken Seyfullin, Jüsipbek Aymavıtuılı, İlyas Jansügiruılı, Şekerim Kудayberdi, Mirjakıp Dulatuılı, Muhtar Avezov, Gabit Müsrepov, Abilda Tajibayev gibi yüzlerce

yazarın eserleriyle Kazak Türkçesi çok gelişmiş bir edebî dil hâline gelmiştir. Bununla birlikte Çarlık Rusyası döneminde Arap alfabesine dayalı Kazak alfabesini icat etme yolunda Ahmet Baytursınlı gibi aydınlar çaba sarf ederken Sovyetler Birliği döneminde A. Baytursınlı H. Dosmuhamedov, T. Şonanov, J. Aymavıtlı, K. Kemengerulı, A. Baydildin, N. Törekulov, K. Jubanov, M. Balakaev, Ş. Sarıbaev, İ. Kenesbaev, I. Mamanov, S. Amanjolov, T. Savranbaev, A. Iskakov, A. Kırışjanov, T. Sayrambaev gibi dilcilerin önemli çalışmalarıyla Kazak Türkçesinin ulusal yazısının sistemleştirilmesine emek vermiş ve ara ara Kazak Türkçesinin devlet dili olması meselesini gündeme sokmuştur.

1989'daki Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin, 1997'deki Kazakistan Cumhuriyeti'nin Dil Kanunlarında, 1993 ve 1995 tarihlerinde kabul edilen anayasalarında Kazak Türkçesi devlet dili olarak belirlenmiştir.

1. Fonetik Açıdan Kazak Türkçesinin Türk Lehçeleri İçindeki Konumu

1. 1. Genel ses özellikleri.

Kazak Türkçesinin ses bilgisinin gelişimini genel olarak üç döneme ayırmak mümkündür.

- a) Eski Türkçeden beri gelişen ses bilgisi.
- b) Arap ve Fars edebiyatı ve yazısının tesiriyle gelişen ses bilgisi.
- c) Rusçanın ve Kiril alfabesinin tesiriyle gelişen ses bilgisi.

Bununla birlikte Kazak Türkçesi, diğer çağdaş Kıpçak lehçeleri gibi Kıpçak Türkçesinin yanında Çağatay Türkçesinin de gramer özelliklerini taşıyan bir lehçe olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla ilgili olarak Rabiğa Sızdıkova'nın belirttiği gibi, XIX. yüzyılın başlarına kadar kullanılan yazı dilinin Kazakların edebî eserlerinde, özellikle şiirlerinde, tamamen tesiri görülmedi. Ulusal yazı dilinin oluşumunda esas bir dil olarak değer kazanamadı. Ancak Çağatay Türkçesinin Kazakların hem sözlü olarak gelişen edebî diline hem de yazı diline belirli bir ölçüde tesiri oldu; söz varlığı bakımından zenginleştirmenin yanı sıra bazı gramer unsurlarını da kazandırdı (1984, 16). Bu yüzden aşağıda Eski Türkçeden bu yana gelişen Kazak Türkçesinin ses özelliklerinden söz ederken bu bilgileri de beraberinde vermeyi düşünüyoruz.

- Büyük ünlü uyumu sağlamdır. *ağalarım* 'ağabeylerim', *jañalıqtarına* 'haberlerine', *esikterden* 'kapılardan', *jergiliktilerge* 'yerlileri, sakinleri', vb.

- *bar* ‘var’, *bar-* ‘varmak’, *ber-* ‘vermek’ kelimelerindeki /b-/ ünsüzü korunmuştur.
- Ön seste /t-/ ve /k-/ ~ /k-/ ünsüzleri genel olarak korunmaktadır. *tas* < *taş* ‘taş’, *tañan-* ‘dayanmak’, *temir* ‘demir’, *teñiz* ‘deniz’, *ter-* ‘dermek, derlemek’, *köz* ‘göz’, *kel-* ‘gelmek’, *ket-* ‘gitmek’ vb.
- İç ve son seste /ğ/ ~ /g/ sesi /w/ye değişmiştir. *aw* < *ağ* ‘balık ağ’, *awır* < *ağır* ‘ağır’, *taw* < *tag* ‘dağ’, *avruw* < *ağrığ* ‘ağrı’, *awna-* < *ağna-* ‘yerde debelenmek’ vb.
- İç ve son seste /b/ sesi /y/ye değişmiştir. *üy* < *eb* ‘ev’, *süy-* < *seb-* ‘sevmek’, *tüye* < *tebe* ‘deve’, *üyir-* < *ebir-* ‘evirmek, döndürmek’ vb.
- İç ve son seste /ğ/ ~ /g/ sesi /y/ye değişmiştir. *üyren-* < *öğren-* ‘öğrenmek’, *jıyırma* < *yigirmi* ‘yirmi’, *büyrek* < *bögre* ~ *bögrek* ‘böbrek’, *jüyruk* < *yügrük* ‘yüğük’ vb.
- Ön sesteki /y-/ > /j-/ye değişmektedir. *jağa* < *yaka* ‘yaka’, *jür-* < *yür-* ‘yürümek’, *jat-* < *yat-* ‘yatmak’, *jıl* < *yıl* ‘yıl’, *jürek* < *yürek* ‘yürek’ vb.
- Ön, iç ve son seste /ş/ > /s/ değişimi: *sol* < *şol* ‘şu, o’, *sum* < *şom* ‘uğursuz’, *satı* < *şatu* ‘merdiven’, *esik* < *eşik* ‘kapı’, *tösek* < *töşek* ‘döşek’, *ıdı* < *idiş* ‘kapı kaçak’, *pis-* < *piş-* ‘pişmek’ vb.
- Ön, iç ve son seste /ç/ > /ş/ değişimi: *şayan* < *çayan* ‘çıyan, akrep’, *şapan* < *çapan* ‘cübbe, kaftan’, *şıķ-* < *çık-* ‘çıkma’, *aşı-* < *açı-* ‘acımak’, *kaşķın* < *kaçķın* ‘kaçak’, *üş* < *üç* ‘üç’, *şaş* < *saç* ‘saç’, *küş* < *küç* ‘güç’ vb.
- İç ve son seste /d/ > /y/ değişmesi vardır. *ayaķ* < *adaķ* ‘ayak’, *ayķır* < *adķır* ‘aygır’, *toy-* < *tod-* ‘doymak’, *keyin* < *kidin* ‘donra’, *biyik* < *bedük* ‘yüksek, büyük’ vb. Bu kelimelerde ise Eski Türkçedeki /-d-/ ~ /-z-/ ünsüzü korunmuştur. *ķudık* ‘kuyu’ < *ķuduğ*, *sidik* ‘sidik, idrar’ < *sid-* ‘işemek’, *adaķta-* ‘ileri geri yürümek’ < *adaķ* ‘ayak’, *sıdır-* ‘kesmek; itmek; çekmek; sıyırmak’ (DLT), *izgi* ‘iyi’ < *edgü* vb.
- Eski Türkçede geçen son sesteki /ğ/ ~ /g/ sesleri Eski Kıpçak ve Oğuz Türkçesinde olduğu gibi genellikle düşmektedir. *ayu* < *adığ* ‘ay’, *auru* < *ağrığ* ‘ağrı’, *azu* < *azığ* ‘azı dişi’, *aru* ‘güzel kız’ < *arığ* ‘temiz, saf’ vb. Bazı kelimelerde de Çağatay Türkçesinde olduğu gibi /k/ ~ /k/ sesine dönüşmüştür. *ķudık* ‘kuyu’ < *ķuduğ*, *ütik* ‘ütü’ < *ütüg*, *ölik* ‘ölü, ceset’ < *ölüg*, *suyık* ‘sıvı’ < *suvuk* < *su* vb.
- Sıfat görevli isimler türeten {+IIĞ} ekinin sonundaki /ğ/ ~ /g/ sesi genellikle düşerek Kıpçak ve Oğuz lehçelerinde olduğu gibi {+II} olmuştur. Fakat bazı örneklerde /ğ/ ~ /g/ sesi ötümsüzleşerek /k/ ~ /k/ye dönüştürerek diğer isimden isim yapma ekiyle karışmaktadır. *dostık niyet* ‘samimiyet, iyi

niyet', *tüstik as* 'öğlen yemeği', *Qazaqstandıq önım* 'Kazakistan'da yapılmış ürün', *egindik jer* 'tarım arazisi' vb.

Kazak Türkçesinin zengin söz varlığının bir kısmını Orta Dönemlerdeki Arap ve Fars edebiyatının tesiriyle geçen alıntı kelimeler oluşturmaktadır. Söz konusu dillerden geçen alıntı kelimelerin çoğu Kazak Türkçesinin ses özelliklerine uyarak ses değişimine uğramıştır.

/ğ/ > /k/: *qayrat* < *ğayret* 'güç, gayret', *qapıl* < *ğafil* 'gafil', habersiz, *qalampir* < *ğaranfil* 'karanfil', *qusa* < *ğussa* 'kaygı, tasa' vb.

/g/ > /k/: *kedey* < *gedâ* 'fakir, yoksun', *künâ* ~ *kinâ* < *günâh* 'günah; suç', *kükirt* < *gugirt* 'kükürt', *gör* < *gûr* 'mezar' vb.

/h/ > /k/: *qayran* < *hayran* 'hayran', *qazır* < *hazır* 'şimdi', *qasiret* < *hasret* 'elem, hasret', *qate* < *hate* 'hata', *qızmet* < *hizmet* 'hizmet', *aqmaq* < *ahmak* 'ahmak', *raqmet* < *rahmet* 'teşekkür', *baqıt* < *baht* 'baht', *aqır zaman* < *ahir zaman* 'ahir zaman' vb.

/h/ > /ğ/: *bağa* < *pahâ* 'kıymet, değer',

/h/ > /y/: *bayım* < *fehım* 'fehım, düşünce', *zayır* < *zâhir* 'açık, zahir', *zeyin* < *zihn* 'zihin', *mihmân* < *meyman* 'konuk', *mihribân* < *meyirban* 'mihriban, iyi niyetli' vb.

/l/ > /d/: *dildä* < *tilla* 'altın para', *molda* < *molla* 'molda', *Alda* < *Allâh* 'Allah', *jendet* < *cellat* 'vazife' vb.

/m/ > /b/: *ümbet* < *ümmet* 'ümmet', *qımbat* < *kıymet* 'pahalı', *ämbe* < *hemme* 'bütün, herkes' vb.

/m/ > /p/: *aspan* < *âsman* 'gökyüzü', *duşpan* < *duşman* 'düşman' vb.

/n/ > /d/: *mindet* < *minnet* 'vazife', *sündet* < *sünnet* 'sünnet' vb.

/t/ > /n/: *ıntımaq* < *ittıfak* 'ittifak, birlik' vb.

/f/ > /p/ ~ /b/: *payda* < *faide* 'fayda', *perzent* < *ferzend* 'evlat', *pikir* < *fikir* 'fikir', *sapar* < *sefer* 'sefer', *tarap* < *taraf* 'taraf', *käpir* < *kâfir* 'kâfir', *bata* 'dua' < *fatiha*, *pal* < *fal* 'fal', *lebız* < *lafz* 'lafız, konuşma sesi', *kepen* < *kefen* 'kefen' vb.

/ʾ/ > /y/: *peyil* < *fiʾl* 'fiil' vb.

/-ss-/ > /-s-/: *ese* < *hisse* 'katı, hissesi', *qasap* < *qassâb* 'kasap' vb.

/ø-/ > /e-/: *Erejep* < *Receb* 'Recep' vb.

/ø-/ > /o-/: *ruza* < *oraza* 'oruç', *rû-mâl* < *oramal* 'havlu, başörtü' vb.

/-ø-/ > /-ı-/: *mağına* < *ma'na* 'anlam, mana', *parız* < *farz* 'farz', *borış* < *borç* 'borç', *halıq* < *halk* 'halk', *sabır* < *sabr* 'sabır', *baqıt* < *baht* 'baht' vb.

/h/ > /ø/: *aybat* < *heybet* 'heybet', *aq* < *hak* 'hak', *apta* < *hafta* 'hafta', *köne* < *köhne* 'eski', *mör* < *müher* 'mühür', *patşa* < *padişah* 'hak', *Alla* < *Allah* 'hak', *künâ* ~ *kinâ* < *günâh* 'günah; suç' vb.

/t/ > /ø/: *dos* < *dost* ‘dost’, *ras* < *rast* ‘doğru’, *bağ* < *baht* ‘baht’, *tağ* < *taht* ‘taht’, *jup* < *cuft* ‘cift’ vb.

Bununla birlikte Kazak Türkçesi dâhil olmak üzere genel Türkçede bulunmayan seslerin ve Türkçenin ses yapısına uymayan bazı kelimelerin günümüze kadar aslı gibi veya çok değişime uğramadan kullanıldığından da bahsetmeliyiz.

Kiril alfabesine geçiş döneminde ۞ ve җ harfleri bulunan Arap ve Farsça kökenli kelimelerin bazılarının aslını korumak için Kazak alfabesine gırtlak /h/ ve /h/ gibi sesleri karşılamak üzere /x/ ve /h/ harfleri dâhil edildi. Günümüzde de bu harfler *hat* ‘mektup’ < *ḥaṭṭ*, *han* ‘han, yönetici’ < *ḥan*, *jixaz* ‘mobilya, ev eşyaları’ < *cihāz*, *қаһарман* ‘kahraman’, *ғавхар* ‘cevher, mücevher’ < *gevhər* gibi kelimelerde kullanılmaktadır. Fakat bu kelimelerin Kazak Türkçesindeki telaffuzu tartışmalı olup günümüze kadar çeşitli görüşlerin ileri sürülmesine neden olmaktadır.

Başta Eski Türkçede olmak üzere Çağatay ve Karluk lehçeleri dışındaki lehçelerde, Kazak Türkçesi de dâhil sağlam olan büyük ünlü uyumu Arap ve Farsçadan geçen *kitap* ‘kitap’ < *kitāb*, *қудирет*, *қудирет* ‘güç’ < *қудрет*, *қошмет* ‘alkış’ < *ḥōṣâmedî*, *мәслиһат* ‘müşavere’ < *meslehat*, *рақмет* ‘teşekkür’ < *rahmet*, *қабір* ‘mezar, kabir’ < *қabr*, *қате* ‘hata, yanlış’ < *ḥaṭā*, *қасиет* ‘haysiyet; özellik’ < *ḥaysiyyet* gibi birçok kelimede bozulmaktadır. Bu kelimeler Kazakçanın telaffuzuna göre adapte olmamıştır.

Kazak Türkçesinin yazı dilinde genellikle ilk hece dışında yuvarlak ünlü bulunmaz. Fakat bazı alıntı kelimelerde ilk hece dışında da yuvarlak ünlülerin kullanıldığı görülmektedir. *мәجبүр* ‘mecbur, bir şeyi yapmak zorunda kalma’ < *mejbûr*, *қамқор* ‘koruyucu, destekçi’ < *gamqor*, *ғафу* ~ *ғапу* ‘afv, bağışlama’ < ‘afv, *мәjnүн* ‘mecnun, deli’ < *mecnûn*, *мақұл* ‘tamam, peki’ < *ma’kûl*, *марқұм* ‘merhum, rahmetli’ < *merḥûm*, *мазmun* ‘içerik, muhteva’ < *mazmûn* ‘anlam, kavram’, *дәстүр* ‘gelenek, adet’ < *destûr* vb.

Çağdaş Kazak Türkçesinde Rusçanın etkisiyle oluşan aksanın olduğunu (Kuderinova, 2015, s. 44), bu aksanın özellikle Kiril alfabesinin kabulünden sonra gelişmeye başladığını belirtmemiz gerekmektedir. Kazakçanın Rusçadan kelime alışverişi genel bir şekilde 1. Rusların egemenliğine girmeden önceki dönem (XVII-XIX. yy.), 2. Rus Çarlığı’nın egemenliği altındaki dönem (XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın başı), 3. Sovyetler Birliği kurulduktan günümüze kadarki dönem olmak üzere üç devirde incelenebilir. Bunların ilk iki döneminde geçen Rusça kelimeler, Kazak Türkçesinin ses yapısına göre değişime uğramıştır. *jerebe* < *jrebiy* ‘kura’, *börene* < *brevno* ‘kütük’, *pulış* < *plyuş* ‘pelüş’, *sot* < *sud* ‘hakem’, *şen* < *çin*

‘ünvan’, *jandaral* < *general* ‘general’, *uyez* < *uyezd* ‘Çarlık Rusyasında ilçe’ vb.

Üçüncü dönemde ise Rusça kelimelerin orjinal yazılışını korumak için yapılan yazım sistemi, Kazak Türkçesinin bazı ses özelliklerine tesir etmiştir. Dilciler Kiril alfabesinin tesiriyle yeni bir ses meydana gelmese bile kelimelerin bünyesindeki bazı seslerin doğasının bozulmasına neden olduğunu hatta bunun tesirinin günümüzde de devam ettiğini vurgulamaktadırlar (Jünisbek, 2007, s. 12).

Kısa zaman içerisinde üç türlü alfabe kullanmaya maruz kalan Kazak Türkçesi, 1940’da Kiril alfabesine geçti. 42 harften oluşan bu alfabede Rus alfabesindeki 33 harfe Kazak Türkçesine özgü bazı sesleri karşılayan harfler eklendi. Bu alfabede Kazak Türkçesinin gerek —yazı dilinde gerekse ağızlarında bulunmayan ə ‘açık e’ye yakın bir ünlü’, x ‘h’, φ ‘f’ ve ɐ ‘v’ gibi sesler ve ë ‘yo’, u ‘iy’, y ‘uw’, ë ‘yo’, ю ‘yu’, я ‘ya’, ы ‘şş, çş’, ʉ ‘ts’ gibi çift sesleri karşılayan bazı harfler de bulunmaktadır. Bu harfler ve bu harflerle ilgili bazı imla uygulamaları, Kazak Türkçesinin ses yapısında bazı olumsuz izler bırakmıştır. Bunlardan φ ‘f’, ɐ ‘v’ ë ‘yo’, ʉ ‘ts’ harfleri sadece aslını korumak üzere Rusça kökenli kelimelerde kullanıldığından dolayı Kazak Türkçesine özgü kelimelerin ses yapısını fazla etkilemiştir. Buna rağmen *kerewet* ‘yatak’ < Rus. *krovat*, *bolıs* ‘Çarlık Rusyasında idari taksimat’ < Rus. *volost*, *köpes* ‘tüccar’ < Rus. *kupets*, *samovar* ‘semever’ < Rus. *samawrın* gibi Sovyet öncesinde geçmiş bazı kelimeler dışında genellikle Rusça kelimelerin Kazak Türkçesinin ses özelliklerine uyarak adapte olmasını engellemiştir. u, y, ю, я, ы gibi harflerin Türkçe kökenli kelimelerde kullanılması ise Kazakçanın hece sistemini karmaşık bir duruma getirmekle beraber bazı kelimelerin kökünün bozulmasına sebep olmuştur. Örneğin, *muın* [tiyin] ‘sincap’ < *teyeñ*, *cuıp* [sıyır] ‘sığır’ < *sığır*, *қыыс* [kuwus] ‘bir şeyin içindeki boş yer; kovuk’ < *koğuk*, *суық* [suwuk] ‘soğuk’ < *soğuk*, *аю* [ayuw] ‘ayı’ < *adıg*, *ауы* [aşı] ‘acı’ < *açıg*, *шаян* [şayan] ‘akrep’ < *çıyan* vb. kelimelerin yazılışına bakarak hecelere ayırmak; *күю* [küyüw] ‘yanmak’ < *küy-*, *сyy* [suwuw] ‘soğumak’ < *suwı-* < ‘soğu-’, *масы* [tasıw] ‘taşımak’ < *tası-* < *taşı-*, *қасы* [kasıw] ‘kaşımak’ < *kası-* < *kaşı-* şeklinde yazılmış birçok kelimelerde ise kelime köklerini ayırt etmek güçtür.

2. Ses özellikleri bakımından Kıpçak grubu lehçelerinin içindeki yeri

Kazak Türkçesinin karakteristik ses ve genel dil özelliklerinden hareketle Türk lehçeleri içerisindeki yerini belirlemek amacıyla bilim insanları tarafından çeşitli tasnifler ortaya konmuştur. Bazı araştırmacıların erken dönem tasnif çalışmalarında Kazak Türkçesi farklı gruplar içinde değerlendirilmiş; ancak daha sonra yapılan karşılaştırmalı incelemeler, onun

Kıpçak grubu lehçelerinden biri olduğunu ortaya koymuştur. Bu doğrultuda Wilhelm Radloff, Kazak Türklerini “Kırgız-Kazak” adıyla anmış ve onların Kara Kırgızlardan farklı olan bazı ses özelliklerini tespit etmiştir. “Geniş dudak-art-damak ünlüsü olan *o* ancak ilk hecede bulunabilir. Geniş diftonglardan *ua, üö, ia, ie* ve dudak diftonglarından *au, eü, ou, öü* diftongları bulunur. Kara Kırgız şivesindeki *ş* sesi burada *s* sesine ve *ç* sesi ise *ş* sesine inkılap eder; kelime başındaki *y* sesi yerine burada *c* bulunur (Arat 1953, s. 81).

Türk lehçelerini herhangi dilsel ölçüt kullanmaksızın yedi grupta inceleyen V.A. Bogoroditskiy Kazak Türkçesini Orta Asya şiveleri şeklindeki genel bir grup içerisinde Doğu Türkistan, Tarançı şiveleri ve Kırgız, Özbek, Karakalpak, Salar, Sarı Uygur, Sart gibi lehçelerle birlikte ele alır. Bu tasnifte de Kazak Türkçesini diğer lehçelerden ayıran */s/ < /ş/* (*kus < kuş*), */ş/ < /ç/* (*aş < aç*), kelime başındaki */c/ < /y/* şeklindeki bazı ses değişikliklerine değinir (Arat, 1953, s. 105).

A. Samoyloviç kelimedeki */z/* (tokuz), */y/ < /d/*, *bol-*, */-v/ < /-ğ/* (*tav < tağ*), */ø/ < /-ğ/* (*tavlı < tağlığ*), */-ğ-/* (*kalğan*) gibi bazı ses özelliklerini dikkate alarak Kazak Türkçesini diğer Kıpçak lehçeleriyle birlikte *tav* grubuna dahil eder (Arat, 1953, s. 98). Ramsted, Radloff ve Samoyloviç’in yaptığı tasniflerindeki gibi */r/ ~ /z/*; *tağ > tav, tā, tō, tū*; *-ığ > -ı, -ık*; *kalğan > kalan*; ortada ve sonda */d/ > /t/, /z/, /y/, /r/*; kelime başındaki */b-/nin* durumlarını ölçüt olarak alan Martii Räsänen de Kazak Türkçesini Kuzey-Batı (Şimâl-i Garbî) grubunda ele almıştır (Tekin, 2005, s. 151-152).

Türk lehçelerini Garbî Hun Dalı ve Şarkî Hun Dalı olarak iki gruba ayıran N. A. Baskakov, Kazak Türkçesini Nogay ve Karakalpak lehçeleriyle birlikte Kıpçak grubunun Kıpçak-Nogay bölümüne dâhil etmiştir. Baskakov da Bogoroditskiy’nin belirttiği gibi bu gruptaki dillerde */ç/* ve */ş/* seslerinin yerine */ş/* ve */s/* seslerinin kullanılması, bazen birlikte bulundukları ünsüzlerin tesiriyle */m/, /b/, /p/* ve */n/, /d/, /t/* seslerinin değişik hâl alması gibi fonetik hususiyetlerine değinmiştir. Buna paralel olarak Kıpçak-Bulgar grubundaki Tatar ve Başkırt lehçeleri ses bakımından Çuvaş Türkçesine yakın olup */ı/, /i/, /o/, /ö/* ünlülerini biraz farklı telaffuz ettiğini, Kıpçak-Oğuz bölümündeki Polovets, Karaim, Kumuk lehçelerinde Kıpçak-Nogay bölümündeki */s/* yerine */ş/*; */j/ ~ /c/* yerine */y/* kullanıldığını, Kırgız-Kıpçak grubuna dâhil lehçelerde de */ç/* ve */s/* seslerinin yerine */ç/* ve */ş/* bulunduğunu belirterek Kıpçak-Nogay lehçelerinin karakteristik ses özelliklerini ortaya koymaya çalışmıştır (Arat 1953, s. 115). Benzing’in tasnifine göre Kazakça Batı grubu veya Kıpçak-Kuman dilleri altında Karakalpak, Nogay ve Kırgız lehçeleriyle birlikte yer almaktadır (Tekin 2005, s. 156). Menges ise Kazak Türkçesini Karakalpak, Nogay, Kırgız lehçeleri ve İrancalaşmamış veya

Kıpçak Özbekçe şivelerini Kuzey Batı veya Kıpçak grubu içerisinde Aral-Hazar dilleri olarak değerlendirmiştir (Tekin, 2005, s. 157).

Yine bir dikkat edilmesi gereken tasnif R. G. Ahmetyanov tarafından ortaya atılmıştır. Kıpçak lehçelerindeki ötümlü ünsüzlerin benzeşme ve aykırılışma olaylarını esas alan R. G. Ahmetyanov, benzeşme ve aykırılışma bakımından gelişmiş lehçeler ve benzeşme ve aykırılışma bakımından gelişmemiş lehçeler olarak iki grupta incelemektedir. Kazak Türkçesi bunlardan Kırgız, Başkurt, Karakalpak lehçeleriyle birlikte birinci gruba dâhil edilmektedir. İkinci grupta Tatar (Kazan), Özbek Türkçesinin Kıpçak ağızı, Kumuk, Sibirya Tatar, Karayım, Karaçay-Balkar, Nogay lehçeleri yer almaktadır (1978, s. 31, s. 38). Kıpçak lehçelerini kendi içinde dört bölüme ayıran Poppe de Kazak, Nogay, Karakalpak lehçelerini /ç/ > /ş/, /ş/ > /s/ ve ek başındaki /l/ ünsüzünün benzeşme sonucunda gelişen /n/, /d/, /t/ değişimleri gibi ses özelliklerinden hareketle bir grup içerisinde ele alınması gerektiğini ileri sürmüştür. Kıpçak grubundan Karay, Karaçay-Balkar ve Kumuk lehçeleri (*ag* > *aw*) ikinci grubu; Tatar ve Başkurt lehçeleri *ag* > *aw*, /o/ > /u/, /ö/ > /ü/, /ü/ > /ö/, /i/ > /é/, /e/ > /i/) üçüncü grubu; Kırgızca ve Altayca (ikincil uzun ünlüler, dudak çekimi ve -ma olumsuzluk ekinin başındaki /m/ ünsüzünün /p/ ~ /b/ye değişmesi) üçüncü grubu oluşturmaktadır (Tekin, 2005, s. 159).

Talat Tekin Kazak Türkçesini *tawlı* veya Kıpçak grubu içerisinde değerlendirmekle birlikte onun dil özellikleri bakımından en yakın olan Karakalpak, Nogay lehçelerinden ve Karaycanın Haliç ağızından en önemli farklılıklarını göstermektedir. *kos-* alt grubu¹ söz başındaki /y/ sesinin durumuna göre ikiye ayrılır:

- a) *cıl* alt grubu (Kazakça, Karakalpakça);
- b) *yıl* alt grubu (Nogayca, Karaimcenin Haliç ağızı) (2005, s. 163).

Tekin'e göre Kazak ve Karakalpak Türkçeleri, Nogayca ve Karaimcenin Haliç ağızına göre birbirine daha yakındır. Hatta Karakalpakça Kazakçanın bir diyalekti diyebilecek kadar yakınlığa sahiptir. Bunların başlıca ses farklılıklarından biri Karakalpak Türkçesinde Eski Türkçeden beri kullanılagelen {+lAr} çokluk ekinin sadece ön damak ünsüzlü şekilleri bulunmaktadır. Kazak Türkçesinde ise {+lAr} çokluk ekinin ses uyumu

¹ Tekin, Kıpçak grubundaki lehçe ve ağızları kendi içinde sınıflandırmak için /o/ ve /ş/ seslerinin durumunu ölçüt olarak kullanmaktadır. Örnek olarak aldığı *kos-* 'katmak, ilave etmek, katmak' fiilinden hareketle Tatarca ve Başkurtçayı *kuş-* alt grubuna, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca ve Karaycanın Haliç diyalektini *kos-* alt grubuna, Kumukça, Karaçay-Balkarca, Karaycanın Trakay ağızı, Barbara Tatarcası, Kırım Tatarcasını *koş-* alt grubuna ayırmaktadır (Tekin, 2005, s. 164).

gereği meydana gelmiş {+dAr}, {+tAr} şeklindeki diş ünlülü alomorfları da mevcuttur. Kzk. *tastar*, *kızdar*, Klp. *taslar*, *kızlar* vb. (Tekin, 2005, s. 163). Gramer özellikleri bakımından ise Kazak Türkçesinde gelecek zaman {-A-dI}² ve {-Ar}³ gibi iki çeşit morfemle karşılanırken Nogay ve Karakalpak Türkçelerinde {-AcAk} ekiyle yapılmasıdır (Baskakov, 1962, s. 250).

1.1. Kazak Türkçesinin Ağızları ve Ses Özellikleri

Yaygın görüşe göre– Kazak Türkçesinde birbirinden uzak, birbiriyle anlaşamayacak kadar ağız özelliği yoktur. Bazı bilim insanları, Kazak Türklerini cüz (boy) sistemine göre Kuzey-Doğu Ağızları, Güney Ağızları ve Batı Ağızları olmak üzere üç gruba ayırmaktadır. (Amanjolov 1959). Bunlarla birlikte bazı araştırmalara göre Rusya, Çin, Moğolistan, Özbekistan, İran ve Afganistan gibi Kazakistan dışında yaşayan toplam 5 milyonu aşkın Kazakların dilinde de yazı dilinden farklılaşan bazı dil özellikleri bulunmaktadır.

Kuzey-Doğu ağızlarında görülen başlıca ses özellikleri şunlardır:

/-k-/ , /-g-/ korunması. *birdeñke* ‘bir şey’ (yd. *birdeñe*), *eşteñke* ‘hiçbir şey’ (yd. *eşteñe*), *jigirma* ‘yirmi’ (yd. *jıyırma*), *kiygiz* ‘keçe’ (yd. *kiyiz*), *sügiyet* ‘resim’ (yd. *suret*).

/ç/ korunması. *çakpaq* ‘çakmak’ (yd. *şakpaq*), *çüberek* ‘bir parça kumaş’ (yd. *şüberek*), *köpçilik* ‘çoğunluk, toplum, kitle’ (yd. *köpşilik*), *kamçı* ‘kamçı’ (yd. *kamşı*), *çiyki* ‘çiğ’ (yd. *şiyki*), *änçi* ‘şarkıcı’ (yd. *änşi*).

/ş/ korunması. *uqşaş* ‘benzer’ (yd. *uqsas*), *tışqarı* ‘dış, dışarı’ (yd. *tısqarı*).

/y-/ korunması. *bu yaq* ‘burası’ (yd. *bul jaq*), *bu yer* ‘burası’ (yd. *bul jer*).

/i/ > /ı/. *pis-* > *pıs-* ‘pişmek’ (yd. *pis-*).

/u/ > /o/. *uyatsız* > *oyatsız* ‘utanmaz, arsız’ (yd. *uyatsız*).

/d/ > /t/. *äteyi* < *ädeyi* ‘bilerek, kasten’, *turıs* < *durıs* ‘doğru’.

/j/ > /ç/. *cok* < *jok* ‘yok’, *cigit* < *jigit* ‘yiğit, genç, delikanlı’.

/n/ > /ø/. *emese* < *nemese* ‘yoksa, veya’, *eken-sayaq* < *neken-sayaq* ‘nadir, seyrek’.

Güney ağızlarının başlıca ses özellikleri şunlardır:

² Kazak Türkçesi gramerlerinde *naqtı keler şaq jurnağı* ‘kesin gelecek zaman eki’ adı verilen bu yapı -A turur’dan gelişmektedir. -A-dI < -A-dur < -A-tur < -A turur.

³ Kazak Türkçesi gramerlerinde *boljaladı keler şaq jurnağı* ‘tahmin gelecek zaman eki’ adı verilmektedir.

/ç/ korunması. *çurkıra-* ‘karnı zil çalmak’ (yd. *şurkıra-*), *çana* ‘kayak’ (yd. *şana*), *çege* ‘çivi’ (yd. *şege*), *çiyki* ‘çiğ’ (yd. *şiyki*), *çüberек* ‘bir parça kumaş’ (> *şüberек*).

/d/ korunması. *teñlik* ‘eşitlik, denk olma’ (yd. *teñdik*), *tıñla-* ‘dinlemek’ (yd. *tıñda-*), *mañlay* ‘alın’ (yd. *mañday*), *añla-* ‘düşünmek; anlamak’ (yd. *añda-*).

/p/ korunması. *pahta* ‘pamuk’ (yd. *maқта*).

/y-/ korunması. *o yaқ* ‘orası’ (yd. *ol jaқ*), *bu yaқ* ‘burası’ (yd. *bul jaқ*), *o yerde* ‘orada’ (yd. *ol jerde*).

/b/ > /p/. *pitir-* < *bitir-* ‘sonlandırmak, tamamlamak’, *payқа-* < *bayқа-* ‘fark etmek, anlamak’, *peşpent* ‘mihnet’ < *beşpent* (yd. *meşpet*).

/m/ > /b/ > /p/. *peynet* < *mihnet* ‘mihnet’ (yd. *beynet*),

/k/ > /g/. *güriş* < *küriş* ‘pirinç’ (yd. *küriş*), *göñ* < *köñ* ‘gübre, (yd. *köñ*).

/p/, /b/ > /v/. *kebis* < *keviş* ‘ayakkabı’ (yd. *kebis*).

/f/ > /p/ > /v/. *kävir* < *kafir* ‘kafir, dinsiz’ (yd. *käpir*), *şılavşın* < *şlafşın* ‘leğen’ (yd. *şılapşın*).

/s/ > /t/. *tüges-* < *tüket-* ‘tüketmek’ (yd. *tüget-*), *kıt-* < *kıs-* ‘sıkmak’ (yd. *kıs-*), *sırқastan-* < *sıhhat* ‘sağlık, esenlik’ (yd. *sırқattan-*).

Batı ağızlarına özgü bazı ses özellikleri şunlardır:

/n/ korunması. *қанда* ‘nerede’ (yd. *қayda*).

/ö/ > /ü/. *ügey* < *ögey* ‘üvey’ (yd. *ögey*), *düinen* < *dönen* ‘beş yaşındaki at’ (yd. *dönen*), *nüiserle-* < *nöser* ‘sağanak yağmur’ (yd. *nöser*).

/d/ > /j/. *jumala-* < *domala-* ‘yuvarlamak’ (yd. *domala-*),

/ç/ > /c/. *kelejaқ* < *kele çaғ* ‘gelecek zaman’ (yd. *keleşek*), *berejaқ* < *bere çaғ* ‘borç’ (yd. *bereşek*).

/ş/ > /s/. *seker* < *şeker* ‘şeker’ (yd. *şeker*), *süjик* < *şucuk* ‘sucuk’ (yd. *şujık*).

Bunun dışında J. Dosqaraev gibi bazı bilim insanları Kazak Türkçesinin ağızlarını “Güney-Doğu Ağzı” ve “Kuzey-Batı Ağzı” olarak iki grupta incelerken (1952) N. T. Savranbaev, “Kuzey-Batı bölgelerindeki /ş/, /d/ ağzı” ve “Güney ve Güney-Doğu bölgelerindeki /ç/, /l/ ağzı” şeklinde iki gruba ayırmaktadır (1955).

3. Ötümlüleşme Hadisesi

Oğuz Türkçesinin gerek tarihî metinlerinde gerekse çağdaş lehçelerinde kelime başındaki ötümsüzlerin ötümlüleşmesi hadisesinin diğer Türk lehçelerine nazaran daha yaygın olduğu bilinmektedir. Özellikle Kaşgarlı Mahmud’un /t-/ > /d-/ değişiminin Oğuzların kendine has özellikleri olduğunu vurgulamasından da anlaşılacağı gibi bu ses hadisesinin başlangıcı çok eskilere dayandırılabilir. Örneğin bazı dilciler göre /k-/ > /g-/

değişimine dair ilk örnekler Türkçenin Altay döneminde bile rastlanmaktadır (Eskeeva, 2007, s. 227).

2.1. /t-/ > /d-/ değişimi

Ötümlü /d/ ünsüzü, Eski Türkçede kelime başında bulunmaz. Bu nedenle dilciler, Türk lehçelerindeki /d-/ ile başlayan kelimelerin çoğunun daha sonra /t-/nin ötümlüleşmesi sonucunda oluştuğunu savunmaktadırlar. Aslında oluşumu bakımından birbirine çok benzerliği olan /t/ ve /d/ seslerinin ikisi de üst diş eti-dil ucu, yani diş eti-dil ucu ünsüzüdür. Sadece bunlar ton bakımından ötümsüz ve ötümlü olarak ayrılmaktadır. Bu yüzden bunların diller ve ağızlar arasında birbirinin yerine kullanılması kaçınılmaz bir ses hadisesi olmuştur Özellikle başta Eski Türkçe olmak üzere Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerindeki kelimelerin ön sesinde bulunan ötümsüz /t-/ ünsüzü, Oğuz Türkçesinde genellikle /d-/ye dönüştüğü görülmektedir. Kaşgarlı Mahmud, “Oğuzlar ve onlara yakın olanlar kelimedeki ت harfini د harfine çevirirler. Türkler *deve*’ye *tewey*, bunlar *devey* derler” diyerek bu ötümlüleşme hadisesinin Oğuz Türkçesinde XI. yüzyılda bile kendini göstermiş olduğunu ifade etmektedir (DLT-I, 31/19). Aslında *Divanü Lûgat-it-Türk*’te bu örnekler dışında Oğuzların dilinde kullanılan *taḳı* > *daḳı* ‘dahi’ (IV/165), *tik* > *dik* ‘dik’ (IV/166), *tamar* ~ *tamur* > *damar* ‘damar’ (IV/567) gibi kelimelerde de /t-/ > /d-/ değişiminin meydana geldiğine dair bilgiler verilmektedir. Harezmi sahasına ait metinlerde de özellikle *Mukaddimetü’l-Edeb*’de /d-/leşme örneklerinin fazla olduğu görülmektedir. Bununla ilgili olarak Nuri Yüce, Harezmi Türkçesindeki /t-/nin /d-/ye dönüşümünün, bu alanda Oğuz Türkçesi’nin ne derece ağırlık kazandığını göstermesi bakımından önemli olduğunu vurgulamaktadır (Yüce, 1993, s. 20).

İlk dönemlerde henüz kurallı olarak görülmeyen bu /t-/ ünsüzünün ötümlüleşme sürecini, Oğuz Türkleri gittikleri her yere taşımış ve hatta daha da yaygınlaştırmış oldukları görülmektedir.

B. A. Serebrennikov ve N. Z. Gadjeva, ön seste görülen bu ses olayıyla ilgili Türkiye, Türkmen, Gagavuz, Tuva ve Kumuk Türkçelerinde görüldüğüne fakat bu ötümlüleşme olayının düzenli bir fonetik kuralı olmadığına değinmektedir (2011, s. 45). Ali Akar’a göre /t-/ > /d-/ değişmesi, Türkiye Türkçesinin yazı dilinde *deg-*, *de-*, *dök-* gibi ön sıradan ünlü taşıyan kelimelerde daha yaygınken; *dur-*, *tut-*, *tuz-*, *dağ-*, *taş-* gibi art sıradan ünlü taşıyan kelimelerde ise düzensizlik söz konusudur. (2018, s. 123). Ancak Çağdaş Oğuz lehçelerindeki ön seste bulunan /t-/lerin tamamının /d-/ye değiştiğini söylemek mümkün değildir. Hatta bu durum lehçeden lehçeye farklılık göstermektedir.

Türkiye Türkçesinde eskisi gibi kalan bazı kelimelerin başındaki /t/ ünsüzü Azerbaycan Türkçesinde /d-/ye dönüşmüş (Az. *tök-*, *tüş-*, *tik-*, *toxun-*; Tr. *dök-*, *düş-*, *dik-*, *dokun-* vb.); tam tersi Türkiye Türkçesinde bazı kelimelerdeki /t-/ler ötümlüleşmişken Azerbaycan Türkçesinde de muhafaza edilmiş (Az. *daş*, *durna*, *davşan*, *duz*; TTrk. *taş-*, *turna*, *tavşan*, *tuz* vb.) olması ilginçtir (Ercilasun, 2007, s. 181). Bu duruma Türkmen Türkçesinde de rastlanmaktadır. *darak* ‘tarak’, *daş* ‘dış’, *der* ‘ter’, *dilim* ‘dilim’, *dok* ‘tok’; *tiken* ‘diken’, *tirsek* ‘dirsek’, *toğsan* ‘doksan’ vb. (Ercilasun, 2007, s. 244).

Bu arada /d-/ ünsüzünün kelimelere göre farklı telaffuza sahip olabileceğini de belirtmek gerekir. Bununla ilgili Ağamusa Ahundov’un verdiği bilgiye göre, Azerbaycan Türkçesinde /d-/ ünsüzü kelime başında daha güçlü telaffuz edilir, fakat fonetik bakımdan onların güçlülük derecesi farklıdır. Örneğin, *daş* kelimesindeki /d/ *dağdan* kelimesinin başındaki /d/ ünsüzünden daha güçlüdür (Ahundov, 1984, s. 122).

Aslında bu /t-/ > /d-/ değişimi, Türkçenin diğer lehçe ve ağızlarında da karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Kuzey-Doğu grubuna giren Tuva Türkçesinin sözlüklerine bakıldığında da, Eski Türkçede geçen birçok kelimenin başındaki /t-/ ünsüzünün /d-/ye dönüştüğü; hatta Oğuz grubundaki lehçelerde /t-/li olan kelimelerin /d-/li şekilleriyle karşımıza çıkması dikkat çekicidir. . *dañ* < *tan* ‘güneş doğmadan önceki alaca karanlık’, *daş* < *taş* ‘taş’, *day* < *tay* ‘tay’, *dege* < *teke* ‘teke’, *despi* < *tepsi* ‘tepsi; yalak’, *dilki* < *tilkü* ‘tilki’, *dokpak* < *tokmak* ‘tokmak’, *dus* < *tus* ‘tuz’, *duzak* < **tusak* < *tusa-* ‘köstek vurmak’ vb. (Arıkoğlu ve Kuular, 2003).

Söz konusu ses hadisesinin örneklerine Çağdaş Kıpçak lehçelerinde de rastlanmaktadır. Bununla ilgili olarak Mustafa Öner, Oğuz grubundaki lehçelere ait bir ses değişiminin çağdaş Kıpçak lehçelerinde de düzensiz olarak görüldüğünü; bu düzensizliğin bazı kaynaklarda ağız özelliği ve merkezden uzak (periferik) olmasıyla açıklandığını ve bu ötümlüleşme tipinin Kıpçakçanın diğer lehçelerine göre Kırgız Türkçesinde daha fazla olduğunu belirtmektedir (1998, s. 16).

Alkaya’nın verdiği bilgiye göre, Tatar Türkçesinin yazı dilinde /t-/ > /d-/ değişimi görülmektedir. Tatar Türkçesindeki *tört*, *te-* / *ti-* kelimelerinin /d-/leşmesi uzun ünlülerden kaynaklanırken ağızlarda da kendisinden önceki kelime bir ünlüyle biter ve kendisinden sonra da bir ünlüyle devam ederse, yine iki ünlü arasında ötümlüleşmeye maruz kalmaktadır (2008, s. 152). Tatar Türkçesindeki /t-/ > /d-/ olayının gerçekleştiği kelimelerin bazıları Karaycada da karşımıza çıkmaktadır. *dört* < *tört*, *deyin* < *tegin* (Gülsevin, 2013, s. 219). Bunun gibi Kazak Türkçesindeki *dala*, *dayar*, *doğa*, *domalak* gibi kelimeler Çağdaş Uygur Türkçesinde *dala*, *dayar*, *Karakalpak*

Türkçesinde *toğa*, *tomalağ* şeklinde telaffuz etmektedir (Erimbetov, 2011, s. 78).

Eski Kıpçak Türkçesinin söz varlığını kapsayan dizin ve sözlüklerde de /t-/ > /d-/ değişmesinin gerçekleştiği onlarca kelime karşımıza çıkmaktadır (Garkavets, 2010; Toparlı, Hanifi ve Karaatlı, 2007). Ali Fehmi Karamanlıoğlu buna dair şu bilgileri vermektedir. ‘Codex Cumanicus’da görülen örnekler genellikle çok kullanılan veya yabancı sözlerde geçenlerdir. Nitekim Kıpçakçanın bugün devamı olarak kabul edilen Batı Karayımcada da durum böyledir. *dağı*, *deyin*, *devül vb.* Arap harfli eserlere gelince, bunlarda /d/-li şekiller daha çok görülmektedir. Bunların bir kısmında Türkmence kaydı bulunmaktadır. Geri kalanlar ise bir lehçe karşılığı veya istinsah özelliği olarak kabul edilebilir (Karamanlıoğlu, 1994, s. 18).

Abdulkadir Öztürk ise “Memlük Türkçesi Bir Kıpçak Lehçesi Midir?” sorusunu cevaplamak üzere Oğuz Türkçesinin başlıca özelliklerinden olan /t-/ > /d-/ değişmesinin Memlük Türkçesinde yazılmış 17 eserden 14’ünde görüldüğünü, örneklerin Kıpçakçanın diğer metinlerine göre daha fazla olduğunu ve bunların çoğuna Oğuz Türkçesinde rastlandığını tespit etmiştir (2018, s. 197). Bunun yanı sıra Codex Cumanicus’ta *dé-* ‘demek, söylemek’, *dur-* ‘süreklilik yardımcı fiili’, *dégri* ‘gibi, kadar’, *dék* ‘gibi, kadar’, *dép* ‘gibi, kadar’, *déyin* ‘gibi, kadar’, *daç* ‘tac’, *tuşman* ‘düşman’ gibi hem Türkçe kökenli hem de alıntı kelimelerde ötümlüleşme hadisesinin gerçekleştiğini; Ermeni Kıpçak metinlerinde geçen *damağ* ‘tamah, kibir, gurur’, *doğru* ‘doğru’, *deve* ‘deve’, *dola-* ‘dolamak, sarmak’ gibi ötümlüleşme örneklerinin, Kıpçak ve Oğuz Türkçeleri arasındaki etkileşim ile ağızlara ait unsurların yazı diline yansması gibi nedenlerle açıklanabileceğini ifade etmiştir (Öztürk, 2018, s. 177-178). Dosqaraev, Kazak Türkçesinin ağızlarında /d-/ ve /t-/ seslerinin nöbetleşmesinin IX.-XI. yüzyıllardaki Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinin birbirine etkileşimi neticesinde meydana gelmiş bir ses hadisesi olduğunu ileri sürmektedir (1960, s. 11). G. Qaliev ile A. Bolğanbayev da Kazak Türkçesinin ağızlarında görülen /t-/ > /d-/ /k-/ > /g-/ gibi ötümlüleşme hadiselerinin Oğuz Türkçesinden kalma bir özellik olduğunu ve bunun tarihî gelişiminin VII-VIII. yüzyıllara kadar dayandığını belirtmektedir. (2006, s. 21).

N. A. Baskakov, /d-/nin /t-/nin bir alofonu olduğunu vurgulayarak, Karakalpak Türkçesinin güneybatı ağızlarındaki kelime başındaki /d-/lerin, Arap ve Fars dillerinden kelime alışverişinin yoğunlaştığı dönemde yaygınlaştığını belirtmektedir (1952, s. 35).

Kazak Türkçesinde eski Türkçedeki ön seste bulunan /t-/ler genel olarak korunmuştur. /t-/lerin korunmuş olduğu bu kelimeler ağızlarda ve konuşma esnasında çeşitli ses hadiselerinden ötürü bazen /d-/leştiğini

görebilmek mümkündür. M. Eskeeva, Kazak Türkçesinin yazı dilinde ve ağızlarında /t-/ ~ /d-/ nöbetleşmesinin sık görüldüğünü ve bunun örneklerinin varyant kelimeler değerinde olduğunu ifade etmektedir. *tuz ~ duz, tilmar ~ dilmar, tiyirmen ~ diyirmen, tuzaq ~ duzaq* (2007, s. 242).

A. H. Erimbetova da, yazı dilindeki /t-/li olan bazı kelimelerin ağızlarda /d-/ ile söylendiğini (*tizgin ~ dizgin, tumar ~ dumar, tize ~ dize, tım ~ dım, tört ~ dört, tiz ~ diz, teñiz ~ deñiz, tüziw ~ düziw* vb.), aynı şekilde edebî dilde /d-/ ile başlayan birçok kelimenin /t-/li olduğunu (*doğa ~ toğa, döñbekşiw ~ töñbekşiw, düken ~ tüken, dala ~ tala, dayar ~ tayar, diyirmen ~ tiyirmen, dıbis ~ tabıs* vb.) belirtmektedir (Erimbetova, 2011, s. 77). Çalışmamızın Kazak Türkçesinin ağızlarıyla ilgili bölümünde de gördüğümüz üzere /t-/ > /d-/ değişimi, Kazakistan'ın Batı bölgesinde ve Rusya'nın Orınbor Eyaleti'nde yaşayan Kazakların dilinde daha yaygın olduğu bilinmektedir. Aral bölgesi Kazakları ise yazı dilinde /d-/li olan kelimeleri /t-/ ile telaffuz ediyorlar (Erimbetova, 2011, s. 78).

Aslında /t-/ > /d-/ hadisesinin sadece Kazak Türkçesinin ağızlarında değil bu çalışmanın esasını oluşturacak malzemelerden de anlaşılaacağı üzere yazı dilinde de çeşitli birkaç örneği bulunmaktadır. Bu arada Kazakçanın yazı dilinde /d/ ünsüzüyle başlayan kelimelerin sayısının azımsanmayacak kadar fazla olduğuna da değinmeliyiz. S. Mırzabekov Kazak Türkçesinde /t-/ ile başlayan 6500, /d-/ ile başlayan 2234 kelime olduğunu belirtmektedir (1999, ss. 63-64). Çalışmamızda kullandığımız 15 ciltli *Qazaq Ądebi Tiliniñ Sözdigi*'nde /d/ sesiyle başlayan 4448 kelime madde başı olarak yer almaktadır. Tabii bunların içinde alıntı kelimelerin sayısı da az değildir. Bununla birlikte ön sesinde /d-/ bulunan kelimelerin birçoğu yansıma kelimeler ve yansıma kelimelerden türeyen kelimelerdir. *diril* 'tır tır', *dabır* 'gürültü, patırtı', *dübir* 'tır tır', *dañ* 'gürültü, patırtı', *dañğır* 'tangur tungur', *dalaqta-* 'boşu boşuna oraya buraya koşmak', *dalıy-* 'genişçe yayılıp gitmek', *dañğırla-* 'tangırdamak', *dañılda-* 'yüksek sesle bağırarak', *dabırla-* 'bağırışmak, *dorbi-* 'şışmek, kabarmak', *dömpiy-* 'şışmek, kabarmak', *duw* 'gürültü, patırtı, şamata', *duwdıra-* 'kabarmak, dağılmak', *duwlı* 'neşeli, eğlenceli' vb.

/d-/ ile başlayan birçok kelimenin Eski Türkçede /t-/li olduğu görülmektedir.

dağı 'da, de pekiştirme edatı' (QĀTS-IV, s. 440) < *dağı* (DLT. 848) < *tağı* (Tekin, 2016, s. 309) ~ **tağı** 'yine, tekrar, gene' (QĀTS-XIII, s. 607). DLT-IV. *tağı* (1985, s. 562). ~ *dağı* (1985, s. 165). EKpç. nadir *dağı* (Garkavets, 2010, s. 412). TTrk. *dahi*, Az. *dāxi* 1. da, ve 2. daha, artık (ADİL, s. 572), Trkm. *dagı* 'daha, başka' (TDDS, s. 245).

dabıs⁴ ‘ün, şöhret; ses’ (QÄTS-IV, s. 432) < *tabış* (Öner, 1988, s. 16).

dala⁵ ‘bozkır, step; dışarı’ (QÄTS-IV, 466) ~ **dalañ** ‘ıssız yer’ (QÄTS-IV, s. 469) < *tala*. Moğ. *tala* > *tal* ‘bozkır, step’ (Bazılhan, 2000, s. 227).

dalay- ~ **dahy-** ‘uzayıp gitmek, genişlemek’ (QÄTS-IV, s. 466) < **talay-*. Moğ. *talayıku* > *dalayh*, *tahyku* > *daliyh* (Bazılhan, 2000, s. 227). krş. **dala**.

dalbasa ‘boş, saçma, patavatsızca’ (QÄTS-IV, s. 612) < *delbeşe < *télbe*. krş. **delbe**. Blg. *delipasa* ~ *delibasa* ‘elli kişiden oluşan bür müfreze komutanına verilen rütbe’, Srp. *delibaşa* ‘delibaş; cesur’ (Sevortyan, 1980, s. 216; Kuleyin, 2019).

dambal⁶ ‘don, iç giyim’ (QÄTS-IV, s. 479) < *tonman.

dañk ‘şöhret, ün’ (QÄTS-IV, s. 494) < *tañuk* ‘hakanlara sefer vb. zamanlarda yemek ve ipek kumaş gibi şeylerden verilen armağan’ (DLT-IV, s. 572).

darқан⁷ ‘geniş, ucsuz bucaksız; serbest, hür’ (QÄTS-IV, s. 506) < *tarқан* ‘yüksek bir unvan’ (Tekin, 2016, s. 97). Moğ. *tarқан* > *darhan* ‘hür, serbest’, *tarқа* > *darha* ‘erk, irade’ (Bazılhan, 2000, s. 231). Bşk. *tarқан*, Tuv. *darğan*, Yak. *darhan* (Sevortyan, 1980, s. 151-152).

dawıs⁸ ‘ses, ün’ (QÄTS-IV, s. 530) < *tabış* (Öner, 1998, s. 16). krş. **dabıs, dıbıs**.

dayar⁹ ‘hazır’ (QÄTS-IV, s. 536) < *tayar*. Kzk.ağız. *tayar* (QTAS, 654), *tayarlan-* ‘hazırlanmak’ (Ötebekov, 2000, s. 28).

⁴ Kelime kök olarak daha çok destanlarda karşımıza çıkmaktadır.

⁵ B. Bazılhan, bu kelimeyi Moğolcadaki *dal-* < *tal-* ‘geniş, yayvan nesne’ kelimesine ilişkilendirmektedir (Bazılhan, 2000, s. 227).

⁶ E. B. Bekmuhametov, bu kelimeyi *tonban* şeklindeki Farsça kökenli bir kelimeden geliştiğini göstermiştir (Bekmuhametov, 1977, s. 57). Hasan Eren, Anadolu ağızlarındaki *tuman*, *duman* < *duban* ‘don, şalvar’ kelimesini Farsça kökenli *tunbân* kelimesine ilişkilendirmektedir (1999, s. 418). Tuncer Gülensoy ise bu kelimenin Türkçe *ton*’dan geliştiği kanaatindedir (2007, s. 931). Kazak Türkçesinde kullanılan *dambal* kelimesinin birinci hecesindeki düzleşme hadisesi Yakut Türkçesindeki *tañnar* ‘don’ kelimesinde de karşımıza çıkmaktadır (Başdaş, 2007, s. 94).

⁷ B. Bazılhan, bu kelimenin kökenini Moğolcadaki *dar-* < *tar-* fiiline ilişkilendirmektedir (Bazılhan, 2000, s. 231).

⁸ Kelimenin orta sesinde bulunan /-b-/ sesi Eski Uygur Türkçesinde /-v-/ye (Caferoğlu, 2011, s. 229), Karahanlı döneminde /-w-/ya değiştiği görülmektedir. *tawuş* ~ *tawış* ~ *tavuş* ‘ses, hareket’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2004, s. 863).

dayın¹⁰ ‘hazır’ < *tayın*. Kzk.ağız. *tayın* (QTAS. 654; Ötebekov 2000, 28), *tayında-* ‘hazırlamak’ (Beketov 1992, 34). Moğ. *taya-* > *tayan* > *dayan* ‘geniş; hazır olan’ (Bazılhan, 2000, s. 232). *krş. dayar.*

de¹¹ ‘demek, söylemek’ (QÄTS-IV, s. 592) < *te-* / *ti-* (Tekin, 2016, s. 310).

delbe ‘deli; aklını kaçırmış’ (QÄTS-IV, s. 606) < *telwe* ~ *télü* (DLT-IV, s. 867) < *tilfe* (Caferoğlu, 2011, s. 239) < *télbe* ‘divane; çılgın’. Bşk., KTtr. *tilbä*, Uyg. *tilbä* (Sevortyan, 1980, s. 215).

deliğulı ‘deli’ (QÄTS-IV, s. 612) < **deli+kullıg* < *deli* < *delü* < *telü* < *telwe* (DLT-IV, s. 867) < *tilve* ~ *tilfe* (Caferoğlu, 2011, s. 239) < *télbe*. Kar.Blk. *teli*, KTtr., Bşk. *tili* (Sevortyan, 1980, s. 214-215). *krş. delbe.*

delir¹² ~ **dälir-** ‘delirmek, çıldırmak’ (QÄTS-IV, s. 613) < *deli* < ME. *delü* (Yüce, 1993, s. 113) < *télü* (DLT-IV, s. 867). *krş. delbe, deliğulı.*

deñgey¹³ ‘miktar, ölçü; derece; seviye, aşama’ (QÄTS-IV, s. 636) < *teñ* ‘denk, her çeşit, benzer; siklet, ağırlık; kadar, ölçü’ (Tekin, 2016, s. 310) ME. *denglik* (Yüce, 1993, s. 113).

derek ‘bilgi, malumat; kaynak’ (QÄTS-IV, s. 646) < *ter-* ‘toplamak, derlemek’.

deyin ‘kadar’ (QÄTS-IV, s. 602) < *tegin* < *tegi* ‘-a kadar’ (Tekin, 2016, s. 309).

dıbis ‘ses, ün’ (QÄTS-V, s. 82) < *dıbiş < *dabiş* < *tabış* (Öner, 1998, s. 16). *krş. dabıs.*

⁹ Kenan Koç ile Oğuz Doğan, bu kelimeyi Arapça *teyyār* طيار ‘uçan, uçucu’ (Doğan ve Koç, 2013, s. 102). E.B. Bekmuhametov, *teyar* تيار ‘*hazır olan’ (Bekmuhametov 1977, 59) kelimeleriyle ilişkilendirmektedir. B.Bazılhan, bu kelimenin bir sonraki maddede verdiğimiz *dayın* [дайын] kelimesi gibi Kazak Türkçesi ve Moğolcadaki *daya-* < *taya-* fiilinden geldiğini ifade etmektedir. *tayağar* > *dayaar* ‘hep, tüm, bütünü’ (Bazılhan, 2000, s. 232).

¹⁰ Bazıları bu kelimeyi Arapça *ta’yīn* “belirtme, belli etme; tayin” kelimesiyle ilişkilendirmektedir (Doğan ve Koç, 2013, s. 102). Fakat Kazak Türkçesinde *tağayında-* ‘atamak, tayin etmek’ fiilinin bünyesinde bulunan bu Arapça kökenli *ta’yīn* kelimesiyle söz konusu *dayın* kelimesi arasında bir anlam bağı olmadığı görülmektedir.

¹¹ Kelime Harezmi, Eski Anadolu, Kıpçak ve Çağatay olmak üzere orta dönem metinlerinde hem /t-/li hem de /d-/li şekliyle karşımıza çıkarken çağdaş Altay, Başkurt, Hakas Türkçeleri dışındaki lehçelerde /d-/lidir (Sevortyan, 1980, s. 221-222).

¹² İsim soylu kelimeden türeyen bu varyant fiillerin QÄTS’de ağza ait olduklarını belirtse de birkaç edebî metinde kullanıldıkları görülmektedir.

¹³ Bu kelimenin türediği *teñ* ‘eşit, denk’ kelimesinin Kazak yaz dilinde eski şekli korunmuştur.

dım ‘ses, ün’ (QÄTS-V, s. 90) < *tın* ‘can, ruh, soluk; ses’ (Caferoğlu, 2011, s. 237; Ercilasun ve Akkoyunlu 2004, 877) ~ *tın* (al-) ~ *tınıs* ‘soluk’ (QÄTS-XIV, s. 546).

dıldar¹⁴ ‘hatip, dilbaz; geveze’ (QÄTS-V, s. 110) < *til*. An.ağz. *diltar* ‘tercüman’ (Sevortyan, 1980, s. 233).

dilmar¹⁵ ‘hatip, dilbaz; geveze’ (QÄTS-V, s. 111) < *til*. Kzk.ağz. *tilmar* (QÄTS-XIV, s. 620), *dilwar* (QTAS, 207).

diyirmen¹⁶ ‘değirmen’ (QÄTS-V, s. 689) < *degirmen* < *tegirmen* (Caferoğlu, 2011, s. 231) ~ **tiyirmen** (QÄTS-XIV, s. 188). Uyg. *tegirmen*, Blk., Bşk. *tirmen*, Blk. *türmen*, KTtr. *tegermân*, Özb. *tegirmân*, Tel. *tä:rman*, Oyr. *tä:rbān*, Koyb. *tä:rbä:n*, Trkm. *tügmän*, Soy. *dērbe*, Az. *dägirmen* (Gülensoy, 2007, s. 272).

doğar- ‘durdurmak, ara vermek’ (QÄTS-V, s. 689) < *toğ-ar-* < *toğ*. krş. *toğta-* ‘durmak’. Kzk.ağz. *toğar-* ~ *tuwar-* (QTAS, 666). KTtr. *tugar-* (TSTY, s. 147).

dolı ‘şiddetli, kuvetli; sinirli, asabî’ (QÄTS-IV, s. 704) < *tolı* ‘tam, dolu’ (Caferoğlu, 2011, s. 245) < *tol-* ‘dolmak’

dolıq ‘hiddet, öfke, kızgınlık’ (QÄTS-IV, s. 705) < *tolıq* ‘dolu, boşolmayan’ (DLT-IV, s. 891). krş. **dolı**.

domala¹⁷ ‘yuvarlanmak’ (QÄTS-IV, s. 706) < *tomala-* / *topala-* < *top*. Kzk.ağz. *tomala-* (QTAS, s. 669). Kzk.ağz. *tomala-* (QÄTS-XIV, s. 255), Krg. *tomolo-*, KTtr. *tupalan-* ‘дөңгелектену, жұмырлану’ (TSTY, s. 166). krş. An.ağz. *toma* ‘tombul, toparlak, tıknaz’, *tomalacık*, *tomalak*, *tomas*, *tomaz*, *tombak*, *tombarlak* (DS, s. 3954).

domalaq ‘yuvarlak; tekerlek; balık eti, dolgun’ (QÄTS-IV, s. 706) < *topalak* < *top*. Kzk.ağz. *tomalaq* [томалақ] (Beketob, 1992, s. 34). Uyg. *domulak*, Özb. *dümälāk*, Ttk. *toparлак* (Gülensoy, 2007, s. 912). krş. **domala-**.

¹⁴ Kelime yapı bakımından Farsça kökenli *dil-dâr* ‘gönlü kendine bağlamış olan kimse, sevgili’ kelimesinde benzerlik gösterse de verdiği anlama göre *til* ‘lisan’ kelimesiyle ilişkili olduğu görülmektedir.

¹⁵ krş. *dılmaş* < *tilmaç* < *tilmaç* ‘tercüman’.

¹⁶ Sözlükte /d/li şekli yazı diline /t/li olanı ise bir ağıza has kelime olarak gösterse de edebî metinlerde serbestçe kullanıldığı görülmektedir.

¹⁷ B. Bazılhan, Moğolca *tobu-* > *dov-* ve Kazak Türkçesindeki *top-*, *tom-*, *dob-*, *dom-* gibi parçası bulunan kelimelerin genel olarak birbiriyle anlam ilişkisi olduğunu, bunların genellikle düz bir nesnenin üzerinde kabarıp, dışbükey şekilde yapılan hareketi bildirdiğini belirtmektedir (Bazılhan, 2000, s. 233)

dompaq ‘kabarık, şişkin; iri, kocaman; kaba’ (QÄTS-IV, s. 709) < *tompak* < *tompay*- ‘şişmek, kabarmak’ (QÄTS-XIV, s. 257) < *top*. Kzk.yzd. ~ **tompak** (QÄTS-XIV, s. 257). Moğ. *tobuçaq* > *dovtsog* ‘tepecik, tümsek’ (Bazılhan, 2000, s. 233). KTtr. *tumpak* ‘dışbükey, yüzeyi tümsek’ (TSTY-III, s. 88). Ttrk. *tombul* ‘şişman’ (Eren, 1999, s. 411). An.ağz. *tombak* ‘topralak, küre; tümsek, tepe’ (DS. 3955), *tumbek* (Gülensoy, 2007, s. 932, s. 945, s. 946). krş. **domala-**.

dompaқта- [домалақта-] ‘topklamak, top yapmak’ (QÄTS-IV, s. 709).

doñgala¹⁸ ‘yuvarlan-, çevirilmek’ (QÄTS-IV, s. 715) < *tongtarmak* ‘dönmek, çevirilmek’, *tongtarılmak* ‘yuvarlanmak, çevirilmek, devrilmek’ (Caferoğlu, 2011, s. 246). Moğ. *dongkur* > *donhor* ‘tepecik, tümsek; iri yarı, kaba’ (Bazılhan, 2000, s. 238). Trkm. *toğalak*, Krg. *toğolok* (Gülensoy, 2007, s. 912), Kzk.ağz. *doğalak* [доғалақ] (QTAS, s. 197). An.ağz. *tongalak* ‘yaşından iri, gürbüz (çocuk)’ (DS, s. 3972), *tongala-* ‘yokuş aşağı koşturmak’ (DS, s. 3982).

doñız ‘domuz’ (QÄTS-IV, s. 716) < *toñuz* ‘domuz; on ikili hayvan takviminin bir yılı’ (Tekin, 2016, s. 310). TTrk. *domuz*, Trkm. *doñuz*, Blk. *toñuz*, KTtr. *duñgız*, Kklp. *doñız*, Nog. *donız*, Alt., Tel., Kr.Ttr. *toñis* (Eren, 1999, ss. 118-119).

dop¹⁹ ‘el ve ayakla oynanan, içi hava doldurulmuş küre biçiminde cisim’ (QÄTS-IV, s. 717) < *top* ‘top, yekûn’ (Caferoğlu, 2011, s. 247). Kzk.ağz. *top* [томалақ] (Beketov 1992, 34; Ötebekov 2000, 28).

dorba²⁰ ‘torba’ (QÄTS-IV, s. 718). < *torba*. TTrk. *torba*, Trkm. *törba*, KTtr. *dorba*, Nog. *torba*, Klp. *dorba*, Krg. *dorbo*, *torbo*, Hal. *dorbo* (Eren, 1999, s. 414).

döñ²¹ ‘tepe’ (QÄTS-IV. 730) < *töñ*- ‘dönmek’ (Tekin, 1995, s. 110).

¹⁸ B. Bazılhan’a göre, Kazak Türkçesindeki *toñ*- ~ *doñ*- ve Moğolca *tong*- > *dong*- > *don*- gibi parçasının teşekkülü, içi geniş ve boş bir nesneye vurulduğunda çıkan sesle ilgilidir ve bu köklerden genel olarak kaba ve yuvarlak bir nesnenin hareketiyle ilgili kelimeler meydana gelmektedir (2000, s. 238).

¹⁹ E. B. Bekmuhametov, Farsça kökenli bir kelime olarak göstermiştir (1977, s. 63).

²⁰ H. Eren, kelimenin Farsça üzerinden Türkçeye geçen Hintçe bir kelime olduğunu söylerken (1999, 144) Tuncer Gülensoy Altay, Hakas lehçelerindeki *torsuk* ‘tulum, torba; fırtına matara, deri torba’, *törçük* ‘yumuşak deriden çuval’, Tuva Türkçesindeki *dorzuk* ‘tulum, kılıf’, *torf* ‘torba’, Moğolcadaki *torumtug* ~ *torumtag* ‘torba’, *torumtugla-* ‘torbalamak’ gibi örneklerden hareketle bu kelimenin Türkçe olduğunu iddia etmektedir (2007, s. 918).

döñbek ‘kütük’ (QÄTS-IV, s. 730). *krş.* **döñ.** An.ağz. *tömbek, tümbe, tümme* ‘küçük toprak yığınları ya da yuvarlak tepecikler’ (DS, s. 3980).

döñbekşi- ‘sağa sola dönmek; uyuyamamak’ (QÄTS-IV, s. 731). *krş.* **döñ.**

döñgele- ‘yuvarlamak’ (QÄTS-IV, s. 732). Moğ. *töküreklekü* > *dügregleh* ‘yuvarlanmak’ (Bazılhan, 2000, s. 255). *krş.* **döñ.**

döñgelek ‘lastik, tekerlek’ (QÄTS-IV, s. 732) < *töñgelek* < *tön* ‘dönmek’ (Tekin, 1995, s. 110). Uyg.ağz. *töñgelek*, Krg. *döñgölök* ~ *döñgülök* ~ *döñgölök*, Bşk. *düñgäläk*, Nog. *tüñgelek*, KTtr. *tüñgäläk*, Özb. *doñäläk* (Sevortyan, 1980, s. 281). Trkm. *tegelek*, Uyg. *düglek* (Gülensoy, 2007, s. 912). EUT. *tegirmi* ‘yuvarlak, çevre’ (Caferoğlu, 2011, s. 231). *tegrek* ‘bir şeyin halka şeklindeki yuvarlak kenarı’ (DLT-IV, s. 866). An.ağz. *töñgele-* ‘yokuş aşağı koşmak’ (DS, s. 3982). Moğ. *tökürek* > *dügreg* ‘tekerlek’ (Bazılhan, 2000, s. 255).

duvadağ ‘toy kuşu’ (QÄTS-IV, s. 750) < *tuva-dağ* < *tüve-dağ* < *tebe* ‘deve’. *krş.* Moğ. *toğuday* ‘toy kuşu’ (Sanjeev vd. 2018, s. 168).

dürkin ‘kez, kere; seri şekilde atış yapma’ (QÄTS-V, s. 71) < *türgün* ‘kez, kere, defa, yol’ (Caferoğlu, 2011, s. 259).

Kazak Türkçesinde bazı alıntı kelimelerin ön sesinde bulunan /d-/ler korunmuştur. Bunlardan bazıları Türkiye Türkçesinde ötümsüzleşmiştir. *dağıl* ‘tahıl’ < Ar. *dahıl*, *dawa* ‘ilaç, çare’ < Ar. *devâ*, *dil* ‘gönül, yürek’ < Far. *dil*, *duğa* ‘dua’ < Ar. *du‘â* vb.

Birçok kelimedede /t-/ye değişmiştir. Ar. *deccal* دجال > *tajal* ‘Kıyâmete yakın zamanda insanları kandırmak, azdırmak üzere ortaya çıkacak olan yalancı, aldatıcı ve kötü yaradılışlı kimse’, Far. *dûzah* دوزخ > *tozağ* ‘cehennem’, Far. *derîçe* دريچه > *tereze* ‘pencere’, Far. *dâne* دانه > *dana* ‘adet, tane’, Far. *darçîn* دارچين > *dârçîn* ‘tarçın’ vb.

Bazı kelimelerde de /t-/lerin çeşitli ses olaylarından dolayı /d-/leştiği görülmektedir. Bunlardan bazılarının, iç sesteki ötümlülerin etkisiyle /d-/leştiğini düşünüyoruz. Bazıları ise kelimenin içinde ve sonunda bulunan ayın (ع), h (خ), hemze (ء) gibi seslerin, bazılarında uzun ünlülerin tesiriyle ön sesteki /t-/ /d-/ye dönüşmüştür.

²¹ B. Bazılhan’ın verdiği bilgiye göre Moğolcada *tön-* > *dön-* ile Kazak Türkçesinde *döñ-* şeklindeki köklerden türeyen kelimeler genellikle ‘kaba hareketi’, ‘kabarık bir nesneyi’ bildirmektedir (Bazılhan, 2000, s. 244).

dabil ‘davul’ (QÄTS-IV, s. 426) < Ar. *ṭabl* طَب ‘Büyük ve enlice bir kasnağın iki yanına deri geçirilerek yapılan, tokmak ve değneklerle çalınan çalgı’.

dilda ~ **dildä** ‘altın akçe’ (QÄTS-V, s. 110) < *tille* تِلْ Far. (Bekahmetov, 1977, s. 66) ~ تِلْ ‘işlenmemiş altın’ (Devellioğlu, 1986).

däm ‘yemek’ (QÄTS-IV, s. 550) < Ar. *ṭa‘ām* طَعَام. Kzk.yd. *tağam* (QÄTS-XIII, s. 600).

däme ‘istek, arzu’ (QÄTS-IV, s. 555) < Ar. *ṭama* طَمْع ‘gözlülük, tamah’.

däret ‘sidik; abdest’ (QÄTS-IV, s. 572) < *ṭahāret* طَهَارَت Ar. ‘abdest, temizlik’. Kzk.ağız. *tärät* (Ötebekov, 2000, s. 28).

dät ‘takat’ (QÄTS-IV, s. 572). < *ṭākat* طَاقَات Ar. ‘derman, güç’. Kzk.yd. *tağat* (QÄTS-XIII, s. 600).

2.2. /k-/ > /g-/ değişimi

Günümüz Oğuz lehçelerindeki diğer ötümlüleşme hadisesi, /k-/ > /g-/ ses değişiminin ne zamandan beri gerçekleşmeye başladığı hakkında kesin bir fikir yürütmek mümkün değildir. Bazı bilim insanları, Türkçenin Altay döneminde de bu ses hadisesinin birçok örneğinin bulunduğunu belirtmektedir (Eskeeva, 2007, s. 227).

Cahit Başdaş, Oğuz grubu lehçelerinde daha sık rastlanan bu hadisenin diğer ötümlüleşme hadiseleri gibi bunun da bazı istisnalar hariç, kısalan aslı uzun ünlülerin etkisiyle meydana geldiğini ileri sürmektedir (Başdaş, 2007, s. 96).

Aslında /k-/ > /g-/ değişiminin Oğuz lehçelerine özgü olduğunu hep vurgulasak da bu ses hadisesi Türkçenin diğer lehçelerinde de görülmektedir. Örneğin, bunun örneklerine Kıpçak Türkçesinin çeşitli alfabeyle yazılan eski metinlerinde ve çağdaş yazı dillerinde az da olsa rastlanmaktadır (Öztürk 2018, 187; Güner 2013, 89). Abdulkadir Öztürk’ün verdiği bilgiye göre Ermeni Kıpçak metinlerinde /k-/ sesi genellikle korunmuştur. Ermeni Kıpçak eserlerinden *Kıpçakça Zebur*’da geçen birkaç örnekte ise /k-/ sesi ötümlüleşmiştir. *kéç-* > *géç-* ‘geçmek’, *kibik* > *gibik* ‘gibi’, *kün-* > *gün-* ‘gün’ vb. Memlûk Türkçesi eserlerinde ise /k-/ ünsüzünün korunduğu örneklerinin yanı sıra /k-/ > /g-/ değişiminin görüldüğü örnekler de azımsanamayacak boyuttadır. *kel-* > *gel-* ‘gelmek’, *key-* ~ *kiy-* > *giy-* ‘giymek’, *kir-* > *gir-* ‘girmek’, *kirü* ~ *keri* > *girü* ‘arka, geri’, *köbek* > *göbek* ‘göbek’, *kökerçin* > *güverçin* ‘güvercin’, *kör-* > *gör-* ‘görmek’ vb. (2018, s. 177, s. 187).

B. A. Serebrennikov ve N. Z. Gadjieva, ön sesteki /k-/ sesinin /g-/ye dönüşmesi olayının, Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi dışında, Kumukça ve Orta Asya Türk yazı dillerinin diyalektlerinde de görüldüğünü ifade etmektedir (2011, s. 40). Klp. *güres-*, *gez-* vb. (Tekin, 2005, s. 163), Krm. *göl* < *köl*, *gövdä* < *kövde* (Gülsevin, 2013, s. 219), Kmk. *gél-* ‘gelmek’, *gör-* ‘görmek’, *gişi* ‘kişi’ (Serebrennikov ve Gadjieva, 2011, s. 43), KTtr. *güzel* ‘güzel’, *gäüdä* ‘gövde’ (TSTY-II, s. 154) vb.

B. Beketov, Karakalpakistan’da yaşayan Kazak ağızlarındaki /k-/ > /g-/ /, /k-/ > /ğ-/ değişimi, Karakalpak ve Özbek Türkçelerinin tesiriyle meydana geldiğini; bundan dolayı Karakalpak Türkçesinde /ğ-/ ile başlayan kelimelerin sayısının Kazak Türkçesine nazaran daha çok olduğunu belirtmektedir (1992, s. 36). Bu durumla ilgili olarak M. Eskeeva “Bu ses olayının Karakalpak milletin ve dilinin oluşumu esnasında Oğuzcadan geçmiş olabileceğini” dile getirmektedir (2007, s. 228).

Kazak Türkçesinin yazı dilinde *künä* < *günah*, *küvä* < *güvah*, *qayrat* < *gayret*, *kör* < *gur* gibi birçok alıntı kelimenin başındaki /g-/ ~ /ğ-/ ünsüzleri bile ötümsüzleşmesine rağmen bazı Türkçe kökenli kelimelerdeki ötümsüzlerin ötümlüleştiği görülmektedir. Ağızlarda ise bunun daha da fazla olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır (Beketov, 1992, s. 88).

Bununla birlikte kelime gruplarının içerisinde ön seste bulanık /k-/ /, /k-/ ötümsüzleri, ünlü ve sürekli ünsüzlerle biten kelimelerden sonra geldiğinde ötümlüleşir. *jaz keldi* > *jaz geldi* ‘yaz geldi’, *jaz kördim* > *jaz gördim* ‘yazı gördüm’, *kağaz kalam* > *kağaz ğalam* ‘kâğıt ve kalem’, *ayta kör!* > *ayta gör!* ‘söyleyiver!’, *bara koy!* > *bara ğoy!* ‘git!’ vb.

/k-/ > /g-/ /, /k-/ > /ğ-/ değişiminin bazı örneklerine yazı dilinde de rastlanmaktadır. Bu kelimelerin bazıları diğer lehçelerden edebî eserlere geçmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bazıları enklitik bir yapı olarak önünde gelen kelimeyle uyum sağlamak üzere ötümlüleşen edatlardır. Enklitik yapıların dilde ötümsüz şekli de kullanılmaktadır.

gözäl ~ **gözal** ‘güzel’ (QÄTS-IV, s. 338) < **közel** [көзел] (QÄTS-VIII, s. 216) < *köz*.

göri ‘nazaran’ (QÄTS-IV, s. 339) < *göre* < *köre* < *kör-*.

ğusa²² ‘benzemek’ (QÄTS-IV, s. 416) < **ķusa-** (QÄTS-X. 450) < **uķsa-** (QÄTS-IV, s. 702) < *oķsa-* (Caferoğlu 2011, 140).

ğurlı ~ **ğurlım** ‘kadar, gibi’ (QÄTS-IV, s. 415) < **ķurlı** ~ **ķurlım** (QÄTS-X, s. 411).

²² Kelime, ağız özelliği olarak bazı edebî eserlerde de karşımıza çıkmaktadır.

ğoy ‘ki, ya, ise’ (QÄTS-IV. 410) < koy (QÄTS-X, s. 666).

Sonuç

Tarihî bilgilere göre XI. yüzyıldan itibaren Deşt-i Kıpçak olarak adlandırılmaya başlanan Altay’dan İdil’e kadar uzanan uçsuz bucaksız coğrafya, daha önceki dönemlerde Oğuz bozkırları olarak da anılmıştır. Bu bakımdan bu bölgede yaşayan günümüzdeki diğer Türk boylarının oluşumunda Oğuzların büyük rol oynadığı muhakkaktır.

Kazak Türkçesi, yaygın ortak görüşe göre Kıpçakçanın bir kolu olarak değerlendirilse de Kazak Türkçesinin söz varlığına bakıldığında Orta Asya’nın müşterek dili Çağatayca ve XIII. yüzyıla kadar Kazak bozkırlarında varlığını sürdüren Oğuz Türklerinin dil özelliklerini bir arada görmek mümkündür. Ağızlara nazaran yazı dilinde daha çok karşımıza çıkan ön seste ötümlüleşme hadisesi de kanaatimizce Oğuzcayla olan dilsel etkileşiminin bir sonucudur. Hatta ötümlüleşme hadisesi Oğuz lehçeleri ve Tuva Türkçesi kadar yaygın olmasa da, tespit ettiğimiz üzere Oğuz grubu lehçelerinde /t-/li olan birçok kelimenin Kazak Türkçesinde /d-/li olması da dikkate çekicidir: Kzk. *dop, dorba, daqıl, дәret, dana* ~ TTrk. *top, torba, tahlıl, taharet, tane* vb. Bir yandan incelediğimiz Kazak Türkçesinin yazı dilinde /d-/li olan birçok kelime Türkiye Türkçesinin ağızlarında genellikle /t-/li şekliyle karşımıza çıkmaktadır: *tomalak, tombak, tumbek, tongalak, tömbek, tümbek, tümmek, töngele-* vb. Bu ise farklı tarihlerde Anadolu’ya yerleşen Kıpçak boylarının dil özelliklerini korduguna dair bir gösterge olabilecektir.

Kazak Türkçesindeki bu ses hadisesinin düzensiz olduğu söz konusu edilse de pek çok örnekte tespit edilen değişimin asli uzunluktan kaynaklandığı düşünülebilir: *de-* < *tī-*, *delbe* < *tilbe*, *dambal* < *tōn*, *dolı* < *tōl*, *dön* < *tōn*, *gözel* < *kōzel* vb.

Aslında Kazak Türkçesinin ses özellikleri ‘Eski Türkçeden bu yana gelişen ses bilgisi’ ‘Arap-Fars edebiyatının ve yazısının tesiriyle gelişen ses bilgisi’ ve ‘Rusçanın ve Kiril alfabesinin tesiriyle gelişen ses bilgisi’ şeklinde üç aşamada incelenebilir. Bunun belirtileri ötümlüleşme hadisesinde de karşımıza çıkmaktadır. Özellikle bu ses hadisesi, Türkçe kökenli birçok kelime ve bazı Arap-Fars dillerinden ödünç alınan kelimelerde görülmektedir.

Alıntı kelimelerdeki ötümlüleşme hadisesi, uzun ünlülerin ve ع, خ, ء gibi Türkçede bulunmayan seslerin bıraktığı iz sonucunda, ön sesteki /t-/ sesi /d-/ye dönüşmektedir: *dām* < *ta ‘ām*, *dāme* < *ṭama*, *dāret* < *ṭahāret*. Burada Arapça ve Farsçaya özgü söz konusu seslerin Türkçede bulunmayışı, /t-/nin /d-/ye değişmesine kadar başka da ses hadiselerinin meydana gelmesine

neden olmaktadır. Bu sesler, Türkçede olmadığı için genellikle düşürülmektedir (veya o sese benzer başka sesle karşılanmaktadır). Bu ses düşmesi ikincil uzun ünlülerin meydana gelmesi veya iki ünlünün yan yana kullanılmasına (Kazak Türkçesinde bu uzunluklar kısaltarak açık /e/ye benzerlik gösteren /ä/ ünlüsüne dönüşmüş); bu uzunluklar ise /t/-nin ötümlüleşmesine yol açmıştır.

Bunun yanında iç sesteki ötümlülerden dolayı ön sesteki ötümsüzün gücü telaffuz esnasında ister istemez yumuşayabilir. Bu hadise hem Türkçe kökenli kelimelerde hem de Arapça ve Farsça kökenli kelimelerde karşımıza çıkmaktadır: *dağı* < *takı*, *dala* < *tala*, *dawıs* < *tawıs*, *dayar* < *tayar*, *dayın* < *tayın*, *dabil* < *tabl*, *dilda* < *tille* vb.

KISALTMALAR

Alt.	Altay Türkçesi
An.ağz.	Anadolu Türkçesinin ağızları
Ar.	Arapça
Az.	Azerbaycan Türkçesi
bk.	bakınız
Blg.	Bulgarca
Blk.	Balkar Türkçesi
Bşk.	Bakırt Türkçesi
DLT.	Divanü Lûgat-it-Türk
DS.	Derleme Sözlüğü
EAT.	Eski Anadolu Türkçesi
EUT.	Eski Uygur Türkçesi
Far.	Farsça
Hal.	Halaçça
Kklp.	Karakalpak Türkçesi
Kmk.	Kumuk Türkçesi
Kr.Ttr.	Kırım Tatar Türkçesi
Krg .	Kırgız Türkçesi

Krm.	Karayım Türkçesi
krş.	karşılaştırınız
KTtr.	Kazan Tatar Türkçesi
Kzk.	Kazak Türkçesi
Kzk.ağz.	Kazak Türkçesinin ağızları
ME.	Mukaddimetü'l-Edeb
Moğ.	Moğolca
Nog.	Nogay Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
QÄTS	Qazaq Ädebi Tiliniñ Sözdigi (2011)
QTAS	Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi (2005)
Srp.	Sırpça
Tel.	Teleut Türkçesi
Trkm.	Türkmen Türkçesi
TSTY.	Tolkovıy Slovar Tatarskogo Yazıka (1981)
TTrk.	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Uyg.	Uygur Türkçesi
vb.	ve benzeri
Yak.	Yakut Türkçesi
yd.	Kazak Türkçesinin yazı dili

Kaynakça

Ahmetyanov, R. G. (1978). O genealogičeskoy klassifikatsyii kıpçakskih tiyurskih yazıkov. *Sovetskaya Tyurkologiya* 31, 6-11.

Ahundov, A. (1984). *Azərbaycan dilinin fonetikasi*. Bakı: Maarif Nəşriyatı.

Akar, A. (2018). *Oğuzların dili*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Alkaya, E. (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*. Ankara: Turkish Studies.

Amanjолоv, S. (1959). *Voprosı diaylektologii i istorii Kazahskogo yazıka*. Alma-Ata: Mektep Baspası.

Arat, R. R. (1953). Türk şivelerinin tasnifi. *Türkiyat Mecmuası*. 10, 59-138.

Arıkoğlu, E. - K. Kuular (2003). *Tuva Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it-Türk*. 4 ciltli. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. Cilt I. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.

Başdaş, C. (2004). Türkiye Türkçesinde asli uzunluk belirtileri. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, 2, 19-30.

Baskakov, N. A. (1952). *Karakalpakskiy yazık*. Cilt II. Moskva.

Baskakov, N. A. (1962). *Vvedenie v izučenie tiyurskih yazıkov*. Moskva.

Bazılhan, B. (2000). *Qazaq jane Mongol tilderining salıstırma Tarihi Grammatikası*. Almatı: I. Altınsarın Atındağı Qazaqting Bilim Akademiasının Respublikalıq Baspa Kabineti.

Beketov, B. (1992). *Qaraqalpaq qazaqtarınıñ tili*. Almatı: Ravan Baspası.

Bekmuhametov, E. B. (1977). *Qazaq tilindegi Arap-Parsı sözderi*. Almatı: Qazaqstan Baspası.

Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Derleme Sözlüğü (1993). Cilt X. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Devellioğlu, F. (1986). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lugat*. Ankara: Aydın Kitapevi.

Doğan, O. - K. Koç. *Kazak Türkçesinin grameri*. İstanbul: QR Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2007). *Türk Lehçeleri grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, A. B. - Z. Akkoyunlu (2004). *Kâşgarlı Manmud. Dîvânu Lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.

Erimbetov, A. H. (2011). *Türki tilderindeki dawıssız dıbastardıng Arhitipteri*. Astana: Saryarqa Bapası.

Eskeeva, M. (2007). *Köne Türki jäne qazirgi qıpşaq tilderiniñ monosillabtıq negizderi*. Almatı: Arıs Baspası.

Garkavets, A. (2010). *Kıpçakscoe pismennoe nasledie. Kıpçakskiy slovar po armyanpşsmennum pamyatnikam XVI-XVII Vekov*. Cilt III. Almatı: Baur-Kasean.

Gülensoy, T. (2012). Torba kelimesi ve torbalamak fiili üzerine. *Türk Dili Dergisi*, 724. s. 366-370.

Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gülsevin, S. (2013). Karay Türkçesinin kendisine has özellikleri ve Türk lehçeleri arasındaki yeri. *Karadeniz Araştırmaları*, 36. ciltli, 36, 207-208.

Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Johanson, L. (1998). History of Turkic. *The Turkic Languages*. 82-83.

Jünisbek, A. (2007). *Qazaq fonetikasi*. Almatı: Arıs Baspası.

Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kuderinova, K. (2015). Çağdaş Kazak Türkçesindeki Fonetik Değişiklikler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 29-44.

Kuleyin, N. Ş. *Deli üzerine*. <http://www.bulutyazardergisi.com.tr/dergiarsiv-deli-uzerine-44> (Erişim tarihi: 17.09.2023), 2019.

Malov, S. E. (1941). K İstorii Kazahskogo yazıka. *İzvestiya AN SSSR OLYA*, 95-100.

Mırzabekov, S. (1999). *Qazaq tilindegi dıbıstar jüyesi*. Almatı: Sözdik-Slovar Baspası.

Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ötebekov, B. (2000). *Qazaq diasporasınıñ tili*. Almatı: Bilim Baspası.

Öztürk, A. (2018). Memlûk Türkçesi bir Kıpçak lehçesi midir?. *Dil Araştırmaları*, 23/ Güz, 173-203.

Qaliev, G. - A. Bolğanbaev (2006). *Qazirgi Qazaq tiliniñ leksikologiyası men frazeologiyası*. Almatı: Sözdik-Slovar.

Qazaq ädebi tiliniñ sözdigi (2011). 15 Ciltli. Almatı: A. Baytursınbayulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı.

Qazaq tiliniñ aymaqtıq sözdigi (2005). Almatı: Arıs Baspası.

Rüstemov, L. Z. (1982). *Qazirgi Qazaq tilindegi Arab-Parsı Kirme sözderi*. Almatı: Qazaq SSR-inin Gılım Baspası.

Sanjeev, G. D. - M. N. Orlovskaya, Z. V. Şevernina (2018). *etimologičeskiye slovar mongolskih yazıkov*. C. III. Moskva: İnstitut Vostokovedeniya RAN.

Savranbaev, N.T. (1955). Dialektı v sovremennom Kazahskom yazıke. *Voprosı Yazıkaznaniye*, 5, 28-30.

Şçerbak, A. M. (1970). *Sravnitel'naya fonetika tyurskih yazıkov*. Leningrad: Nauka.

Serebrennikov, B. A. - N. Z. Gadjieva (2011). *Türk yazı dillerinin karşılaştırmalı-tarihî grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sevortyan, E. V. (1980). *Etimologičeskiy slovar tyurskih yazıkov. obščetyurskih i mejtyurskşye osnovı na bukvi 'V', 'G' i 'D'*. Moskva: İzdatelstvo Nauka.

Sızdıkova, R. (1984). *XXIII-XIX gg. Qazaq ädebi tiliniñ tarihi*. Almatı: Mektep Baspası.

Tekin, T. (2016). *Orhun Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (2005). Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tasnifi. *Talat Tekin Makaleleri*. 3. *Çağdaş Türk Lehçeleri* içinde. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (1995). *Türk yazı dillerinde birincil uzun ünlüler*. Ankara: Türk Dilleri Araştırma Dizisi.

Tolkoviy slovar Tatarskogo yazıka (1981). 4 Ciltli. Kazan: Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo.

Toparlı, R., V. Hanifi - R. Karaatlı. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi (2016). Aşgabat: Türkmenistanyň Ylymlar Akademiyasy.

Yüce, N. (1993). *El-Hvārizmi, Ez-Zamahşari. Mukaddimetü'l-Edeb. Hvārizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНДЕГІ ҚАТАҢ ДЫБЫСТАРДЫҢ ҰЯҢДАНУ ҚҰБЫЛЫСЫ

Аңдатпа: Мақалада қазақ жазба тілінде көрініс тапқан алдыңғы дауыссыздың вокализациясы мысалдары қарастырылады. Оғыз диалектілеріне тән ерекшелік ретінде белгілі бұл құбылыстың қазақ тіліндегі дамуын айқындау мақсатында түркі тілдеріндегі /t/, /d/, /k/ ~ /q/, /g/ ~ /ğ/ дыбыстарының ерекшеліктері және соларға қатысты фонетикалық үдерістер талданады. Зерттеушілердің аталған мәселе жөніндегі пікірлері сараланып, басқа түркі диалектілеріндегі дауыссыздың ұяңдану құбылысына байланысты мысалдар салыстырылады. Әсіресе Махмұд Қашғаридің берген мәліметтеріне сүйене отырып /t-/ > /d-/ ауысуының XI ғасырда-ақ байқалғаны және бұл өзгерістің қазақ тілінде әрі қарай дамығаны, оның әрі төл сөздерде (осы тұста кейбір ғалымдардың кірме деп көрсеткен кейбір сөздерге байланысты шешімдер жасалды) әрі кірме сөздерде көрініс тапқаны атап өтіледі (dabıl < tabl, dilda ~ dildä < tille, dām < ta'ām, dāme < tama', dāret < tahāret, dāt < tāqat және т.б.). Оғыз диалектілеріндегі ұяңдану құбылыстарымен салыстыру нәтижесінде қазақ тіліндегі бұл тұрақсыз дыбыстық алмасулардың бірқатары бастапқы дауыстының созылықтылығына байланысты екені анықталды (de- < tī-, delbe < tilbe, dambal < tōn, dolı < töl-, döñ < tōñ, gözel < közel және т.б.). Сондай-ақ /k-/ > /g-/ > /ğ-/ өзгерісінің кейбір мысалдары басқа диалектілерден жазба мұраларға ауысқан болуы мүмкін екені, ал кей жағдайларда бұл құбылыс алдындағы сөзбен үндесу

мақсатында ұяңданған энклитикалық элементтердің әсерінен туындағаны анықталды.

Түйін сөздер: Қазақ тілі, Қазақ жазба тілі, Қазақ говорлары (диалектілері), Анлаут дауыссыздың ұяңдануы, Энклитикалық форма.

ЯВЛЕНИЕ ВОКАЛИЗАЦИИ ПЕРЕДНЕГО СОГЛАСНОГО В КАЗАХСКОМ ПИСЬМЕННОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: В статье рассматриваются примеры вокализации переднего согласного, зафиксированные в казахском письменном языке. С целью определить эволюцию данного явления, которое известно как характерная особенность огузских диалектов, в казахском языке анализируются особенности звуков /t/, /d/, /k/ ~ /q/, /g/ ~ /ğ/ в тюркских языках, а также связанные с ними фонетические процессы. Рассматриваются и систематизируются мнения исследователей по данной проблеме, приводятся факты озвончения и примеры из других тюркских диалектов. Особое внимание уделяется сведениям Махмуда Кашгарского: отмечается, что изменение /t-/ > /d-/, зафиксированное уже в XI веке, получило дальнейшее развитие в казахском языке и наблюдается как в собственно тюркской лексике (при этом некоторые учёные выявили тюркское происхождение слов, ранее считавшихся заимствованными), так и в заимствованных единицах (dabıl < tabl, dilda ~ dildä < tille, dām < ta'ām, dāme < tāmā', dāret < tahāret, dāt < tāqat и др.). Сопоставление с примерами озвончения в огузских диалектах и говорах позволило сделать вывод о том, что данное нерегулярное звуковое явление в казахском языке в ряде случаев восходит к первоначальной долготе гласных (de- < tī-, delbe < tilbe, dambal < tōn, dolı < töl-, döñ < tñn, gözel < közel и т.п.). Также установлено, что часть примеров перехода /k-/ > /g-/, /q-/ > /ğ-/ могла проникнуть в письменные памятники из других диалектов, а некоторые случаи объясняются озвончением служебных элементов, функционирующих как энклитики и подстраивающихся под фонетический облик предшествующего слова.

Ключевые слова: Казахский язык, Казахский письменный язык, казахские диалекты, Озвончение переднего согласного, Энклитическая конструкция.

Extended Summary

This article examines examples of word-initial voicing in the written language of Kazakh Turkish. In order to determine the development of this phenomenon — generally regarded as a characteristic feature of Oghuz dialects in Kazakh Turkish, the phonetic properties of the sound's /t/, /d/, /k/ ~ /q/, and /g/ ~ /ğ/ in Turkic dialects and the sound changes associated with them are analyzed. Scholarly opinions on the subject are evaluated, and comparative data and examples from other Turkic dialects are presented. The study consists of two main parts: “The Position of Kazakh Turkish within Turkic Dialects” and “The Voicing Phenomenon”.

In the first part, the general phonetic features of Kazakh Turkish, its position within the Kipchak group from a phonetic perspective, and its dialectal divisions are discussed. The phonetic development of Modern Kazakh Turkish is examined in three main periods:

- (a) phonetic features inherited from Old Turkic,
- (b) phonetic developments influenced by Arabic and Persian literary traditions, and
- (c) phonetic features shaped under the influence of Russian and the Cyrillic alphabet.

Within this framework, the phonetic characteristics of Kazakh Turkish—such as vowel harmony and consonantal alternations (/ç/ ~ /ş/, /ş/ ~ /s/, /y/ ~ /j/, /c/, /v/ ~ /ğ/, etc.)—are compared with those of other Kipchak dialects. The sound characteristics of the three main dialect groups of Kazakh Turkish—North-Eastern, Southern, and Western—are also described.

The second part focuses on the status of word-initial /d-/ and /g-/ sounds in other Turkic dialects in order to reach scientific conclusions about the development of these sounds, which occur at the beginning of many words in Kazakh Turkish. It is noted that in Old Turkic, Karakhanid, Khwarezm, Kipchak, and Chagatai Turkish, word-initial voiceless /t-/ has

frequently shifted to /d-/ in both historical texts and the modern dialects of the Oghuz group. This change is also documented in the *Dīwān Lughāt al-Turk* of Mahmud al-Kashgari. However, it is emphasized that the /t-/ > /d-/ change is not regular in modern Oghuz dialects and varies from one dialect to another. In addition, examples of this phenomenon—along with scholarly interpretations—are observed in Tuvan, a language outside the Oghuz group. Drawing on the studies of scholars such as B. A. Serebrennikov, N. Z. Gadjeva, Arıkoğlu and Kuular, M. Öner, G. Gülsevin, A. Erimbetov, A. Garkavets, R. Toparlı, V. Hanifi, R. Karaatlı, A. F. Karamanlıoğlu, N. A. Baskakov, A. Öztürk, G. Qaliev, A. Bolganbayev, and M. Eskeeva, the article presents evidence of the /t-/ > /d-/ change in Kumyk, Kyrgyz, Tatar, Karaim, New Uyghur, Karakalpak, and Kazakh Turkish. These studies demonstrate that this sound change, while not universal, is attested sporadically across several Turkic dialects.

According to some scholars, although this voicing phenomenon is more common in the speech of Kazakhs living in western Kazakhstan and Russia's Orenburg region, it is also present in the written language of Kazakh Turkish. Accordingly, the number of words beginning with the consonant /d-/ is considerable. The author notes that the 15-volume *Qazaq Ädebi Tiliniñ Sözdigi* contains 4,448 words beginning with /d-/.

Among these are numerous words of Turkic origin claimed to have developed from initial /t-/ *dağı* < *tağı*, *dabıs* < *tabış*, *dala* < *tala*, *dalay-* < *talay-*, *dalbasa* < **delbeşe* < *télbe*, *dambal* < **tonman*, *dañk* < *tañuq*, *darқан* < *tarқан*, *dawıs* < *tabış*, *dayar* < *tayar*, *dayın* < *tayın*, *de-* < *te-*, *delbe* < *telwe* ~ *télü*, *deliküli* < *deli* < *telü* < *telwe* < *tilve* ~ *tilfe*, *delir-* ~ *dälir-* < *deli* < *télü*, *deñgey* < *teñ*, *derek* < *ter-*, *deyin* < *tegin* < *tegi*, *dıbıs* < **dıbış* < *dabış* < *tabış*, *dım* < *tın*, *dildar* < *til*, *dilmar* < *til*, *diyirmen* < *degirmen* < *tegirmen*, *doğar-* < *toğ-ar-*, *dolı* < *toli*, *dolıq* < *tolıq*, *domala-* < *tomala-* / *topala-* < *top*, *domalaq* < *topalak* < *top*, *dompaq* < *tompak* < *tompay-*, *doñgala-* < *tonğtarmak*, *doñız* < *toñuz*, *dop* < *top*, *dorba* < *torba*, *döñ* < *tön-*, *döñbek* < *tön-*, *döñbekşi-* < *tön-*, *döñgele-* < *tön-*, *döñgelek* < *töñgelek* < *tön*, *duvadaq* < *tuva-dağ* < *tüve-dağ* < *tebe*, *dürkin* < *türgün*.

Researchers further note that the sound changes /k-/ > /g-/ and /k-/ > /ğ-/ , which are well attested in the Altaic period of Turkic, are generally characteristic of the Oghuz group and are rarely found in contemporary written languages. Examples from Mamluk-Armenian texts *gel-*, *giy-*, *gir-*, *girü*, *göbe*, *güverçin*, *gör-*; Karakalpak *güres-*, *gez-*, Karay. *göl*, *gövdä*,

Kumuk *gél-*, *gör-*, *gişi*, Kırım Tatarcası *güzel*, *gäüdä* etc., as well as from Karakalpak, Karay, Kumyk, and Crimean Tatar, are discussed in this context.

Based on previous research, the author argues that the changes /k-/ > /g-/ and /k-/ > /ğ-/ like other voicing phenomena, typically occur under the influence of shortened primary long vowels, with some exceptions. However, no regular examples of this change are found in Kazakh Turkish. It is suggested that most words beginning with /g-/ and /ğ-/ in Kazakh Turkish are loanwords, and that even those of Turkic origin entered Kazakh via neighboring dialects. Nevertheless, in certain words, voiced initial consonants are used to achieve phonological harmony with preceding elements (e.g. *gözäl* ~ *gözal* < *közel* < *köz*, *göri* < *göre* < *köre* < *kör-*, *ğusa-* < *kusa-* < *uqsa-* < *oqşa-*, *ğurlı* ~ *ğurlım* < *kurlı* ~ *kurlım*, *goy* < *qoy* etc.).

As a result of these analyses, the study concludes that the word-initial voicing phenomenon—more common in the written language than in Kazakh dialects—is largely a consequence of linguistic contact and interaction with Oghuz Turkish.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Senbek UTEBEKOV (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

УДК 81-114.2 МҒТАР 16.01.33